

Artykuły

Armin Mikos v. Rohrscheidt, armin@turystykakulturowa.org
„Turystyka Kulturowa“, Poznań / GSW, Gniezno
Karolina Buczkowska-Gołąbek, buczkowska@awf.poznan.pl
Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu

Dziesięć lat turystyki kulturowej w Polsce. Sukcesy i porażki.

Słowa kluczowe: turystyka kulturowa, badania naukowe turystyki, polscy ludzie nauki, dydaktyka

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest rozwojowi turystyki kulturowej w Polsce jako odrębnej gałęzi turystyki, ze szczególnym uwzględnieniem badań naukowych. Autorzy, posługując się komplementarnymi metodami badawczymi, opracowali krytyczną analizę pracy krajowego środowiska naukowego i kierunków realizowanych badań nad jej potencjałem, uwarunkowaniami organizacji oraz ofertą (część 1), naukowych publikacji przygotowanych i wydanych w naszym kraju (część 2), akademickiej dydaktyki turystyki kulturowej w jej rozmaitych wymiarach i w ramach różnych kierunków oraz specjalizacji (część 3), a także sfery koncepcyjnej (dotyczącej nowych programów, imprez produktów i systemów eksploatacji) i praktycznego wymiaru organizacji aktywności turystycznej, w tym wyspecjalizowanych biur podróży (część 4). Na podstawie wyników tej analizy w podsumowaniu zidentyfikowano atuty, sukcesy i mocne strony polskiej turystyki kulturowej oraz mankamenty, luki i słabe strony w zakresie jej organizacji i badań nad nią.

Wprowadzenie

Tematyka niniejszego tekstu narzucona jest w dużej mierze przez obchodzoną okrągłą rocznicę, ma jednak także praktyczny wymiar. Dziesięć lat to bowiem czas wystarczający, by w średniookresowej perspektywie podsumować procesy tworzenia się środowiska naukowego i dominujące kierunki badań, ocenić treści okrzepłej w międzyczasie dydaktyki oraz osiągnięcia i mankamenty w dziedzinie wdrożeń, programów i produktów.

Rok 2008 może być uznany za cezurę w polskich badaniach nad turystyką kulturową z czterech przynajmniej powodów. Po pierwsze, w tym roku na polskim rynku wydawniczym ukazały się w niewielkich odstępach czasu cztery książkowe pozycje dotyczące turystyki kulturowej [Mikos v. Rohrscheidt 2008; Kowalczyk 2008; Jędrysiak 2008; Buczkowska 2008], z których trzy spełniają kryteria opracowań akademickich. Są to: monografia poznańskiego badacza Armina Mikos v. Rohrscheidt „*Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*” (wydana w styczniu 2008), dzieło zespołu autorów warszawskich pod redakcją Andrzeja Kowalczyka *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne* (czerwiec 2008) oraz książka *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny* Karoliny Buczkowskiej, również poznanianki (październik 2008). Miało to o tyle przełomowe znaczenie, że do początku tegoż roku nie była dostępna ani jedna zwarta publikacja naukowa w języku polskim poświęcona tej gałęzi turystyki. Po drugie, w październiku 2008 roku ukazał się pierwszy numer wydawanego w Poznaniu nieprzerwanie do dziś czasopisma naukowego „Turystyka Kulturowa”. Nie tylko publikuje ono poważną część poświęconych tej problematyce opracowań i wyników badań, ale również zgromadziło w samej redakcji i wokół niej (jako Radę Naukową i zespół recenzentów) większość aktywnych badaczy turystyki kulturowej w kraju oraz (nieco później, bo w kwietniu 2009) stworzyło platformę naukowych dyskusji w postaci „Gnieźnieńskiego Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej”.

Ponadto jego redakcja zainicjowała systematyczną analizę potencjału turystyczno-kulturowego według jednolitych (a tym samym porównywalnych) metod. Po trzecie, właśnie od roku 2008 prowadzony jest stały monitoring polskich (i zagranicznych) badań i publikacji naukowych dotyczących turystyki kulturowej, którego wyniki w postaci bieżących recenzji książek oraz okresowych bibliografii są dostępne na łamach wspomnianego czasopisma. Jesienią 2008 r. odbyła się też pierwsza krajowa konferencja naukowa z „turystyką kulturową” w tytule (jej pełen tytuł brzmiał: „W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową”). Organizatorem spotkania był Zakład Kulturowych Podstaw Turystyki poznańskiej AWF, a udział w niej wzięli naukowcy z wielu ośrodków naukowych i dydaktycznych Polski, żywo zainteresowani zagadnieniem.

Celem niniejszego opracowania jest prezentacja i krytyczna ocena tego, co wydarzyło się przez ostatnie dziesięć lat, zarówno w obszarze badań naukowych, jak i ich wdrożeń oraz w praktycznej organizacji turystyki kulturowej w naszym kraju.

Nie są to (jak już wspomniano) pierwsze badania dotyczące analizowanej problematyki. Jeden z autorów niniejszego tekstu trzykrotnie podejmował całościowe zestawienia i krytyczne analizy w odniesieniu do literatury naukowej powstającej m.in. w naszym kraju [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, 2012a, 2014a], a także w odniesieniu do ośrodków naukowych i czynnych badaczy [Mikos v. Rohrscheidt 2014c] oraz uczelni prowadzących studia na kierunku lub specjalizacji „turystyka kulturowa” [Mikos v. Rohrscheidt 2010c], a współautorka – w dziedzinie ośrodków dydaktycznych [Buczowska 2015a,b].

Niektóre wyniki przytoczonych analiz dzięki ich wzajemnym porównaniom pozwalały na wyciąganie wniosków dotyczących postępów i różnicowania się badań oraz oferty dydaktycznej, jednak – z powodu krótkich interwałów między badaniami – nie były one w stanie ukazać wyraźniejszych trendów. I tak na przestrzeni czterech lat między pierwszym i ostatnim badaniem Mikosa v. Rohrscheidt [2010a, 2014a] wykazany został m.in. znaczący przyrost liczby polskich publikacji dotyczących poszczególnych form turystyki kulturowej (m.in. militarnej, tematycznej i po szlakach kulturowych, religijnej, dziedzictwa kulturowego) oraz krajowych opracowań z zakresu organizacji turystyki i potencjału turystyczno-kulturowego mikroregionów (z których większość ukazała się na łamach czasopisma „Turystyka Kulturowa”). Z kolei jeszcze w roku 2014, to jest po sześciu latach od podjęcia systematycznych badań, stwierdzono brak zwartych publikacji odnoszących się m.in. do turystyki kulinarnej, eventowej i muzealnej, kompleksowych opracowań dotyczących polskich regionów w kontekście turystyki kulturowej, na bardzo skromną grupę publikacji poświęconych ekonomicznemu wymiarowi turystyki kulturowej, a także na brak kompleksowych opracowań dotyczących przygotowania koncepcji, programów i produktów turystyki kulturowej [Mikos v. Rohrscheidt 2014a, s. 131-134]. Z kolei liczba uczelni państwowych i prywatnych, w których funkcjonowały kierunki lub specjalizacje przygotowujące studentów do pracy w obszarze turystyki kulturowej zwiększyła się od jednej w roku 2002 do 14 w roku 2010 [Mikos v. Rohrscheidt 2010c, s.53] i 17 w roku 2015 [Buczowska 2015b, s.124-125]. Natomiast liczba aktywnych – to jest prowadzących badania i publikujących ich wyniki – naukowców, zajmujących się problematyką turystyki kulturowej wynosiła w 2014 r. 62 osób zlokalizowanych w sześciu większych ośrodkach akademickich (Poznaniu, Krakowie, Warszawie, Łodzi, Wrocławiu i Szczecinie) oraz rozproszonych w pozostałych miejscowościach, przy czym nie zawsze byli oni powiązani z uczelniami [Mikos v. Rohrscheidt 2014c, s. 100]. Z tej liczby 32 osoby uczestniczyły w platformie dyskusyjnej – Gnieźnieńskim Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej, co ukazuje jej znaczenie dla integracji środowiska i wymiany poglądów [Mikos v. Rohrscheidt 2014c, s. 89-99]. Referowane badania nie dotyczyły wdrożeń ani produktów turystyki kulturowej w Polsce.

W niniejszym tekście wyniki tamtych opracowań, jako mieszczące się w ramach analizowanego okresu, zostały oczywiście uwzględnione, zaktualizowano je także o dane

z okresu późniejszego (lat 2015-2018), a także poszerzono o nieuwzględniony w przytoczonych analizach obszar wdrożeń, realizacji i produktów. Na tej podstawie autorzy podjęli próbę oceny w perspektywie całego dziesięciolecia.

W badaniu i przygotowywaniu treści niniejszego artykułu Autorzy zastosowali szereg metod, w tym analizę danych zastanych (desk research), analizę źródeł i dokumentów (wcześniejszych raportów), kwerendę danych (w tym: oferty edukacyjne polskich uczelni na portalach dla kandydatów na studia, oficjalne strony internetowe uczelni państwowych i prywatnych, system informacji o szkolnictwie wyższym – baza POL-ON, strony internetowe Research Gate, Bibliografii Polskiej Nauki, Google Scholar oraz Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego – granty) oraz wywiady telefoniczne.

Część 1. Krajowe ośrodki (środowiska) i kierunki badań (KBG)

W niniejszym opracowaniu odwołujemy się do ostatniej dekady zintensyfikowanych badań i analiz polskich naukowców i ośrodków naukowych nad turystyką kulturową, jednakże niezbędne jest odniesienie się do trzech wcześniejszych wydarzeń, które je zapoczątkowały.

Pierwsze z nich to współpraca Barbary Marciszewskiej z ośrodka gdańskiego ze znanymi międzynarodowymi badaczami, w tym z Gregiem Richardsem, co zaowocowało publikacją artykułu w zbiorowej monografii *Cultural Attractions and European Tourism* (wyd. CABI, 2001). Marciszewska pisała wówczas o konsumpcji turystyki kulturowej w Polsce, odwołując się do badań przeprowadzonych przez ATLAS (the Association for Tourism and Leisure Education) w Gdańsku już w 1997 r. Pokłosiem tych działań były też publikacje Marciszewskiej po polsku, dla polskiego odbiorcy, jak chociażby pierwszy taki artykuł pt. *Turystyka kulturowa a rozwój społeczno-ekonomiczny* z 2000 r. Pozostaje żałować, że pani profesor wycofała się z badań nad turystyką kulturową zanim jeszcze zainteresowało się nią większe grono badaczy pod koniec lat 1990.

Kontynuatką polskiej współpracy ze Stowarzyszeniem ATLAS, a w szczególności z grupą badaczy turystyki kulturowej: SIG Cultural Tourism Research Group (niezmiennie koordynowanej przez Grega Richardsa) a także z SIG Food and Gastronomy Research Group, jest obecnie Karolina Buczkowska-Gołąbek z AWF w Poznaniu (współpracę rozpoczęła w 2010 r.). Efektem tego jest m.in. raport z badań nad turystyką kulturową w Polsce (tym razem na podstawie badań przeprowadzonych w 2010 r. w Poznaniu), zamieszczony w publikacji: *ATLAS Cultural Tourism Research Project - Research Report 2008-2013* [ATLAS... 2014] oraz artykuł w monografii *Routledge Handbook of Cultural Tourism* pod redakcją Melanie Smith i Grega Richardsa (wyd. Routledge 2013).

Drugie z kolei wydarzenie, które zapoczątkowało ośrodkowe badania nad turystyką kulturową w Polsce, to powstanie przed 15 laty Zakładu Kulturowych Podstaw Turystyki w strukturach Wydziału Turystyki i Rekreacji poznańskiej AWF, który od 2004 r., regularnie co dwa lata, organizuje konferencje z cyklu: „Turystyka w humanistycznej perspektywie”. Dziś konferencje te są wpisane na stałe w grafik badaczy turystyki kulturowej, wówczas były nowością, jednak do uczestnictwa w której nie trzeba było zachęcać. Tematyka kolejnych spotkań dotyczyła różnych zagadnień z zakresu turystyki kulturowej – najpierw o charakterze wprowadzającym („Turystyka w humanistycznej perspektywie” 2004; „Turystyka i podróżowanie w aksjologicznej perspektywie” 2006), później z wyraźnym wskazaniem na turystykę kulturową, w ujęciu ogólnym – od tego momentu liczymy oficjalnie początek badań nad turystyką kulturową („W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową” 2008; „Współczesne podróże kulturowe” 2010), a następnie zaczęto skupiać się na bardziej szczegółowych zagadnieniach z jej zakresu („Jakość życia w kulturowych przestrzeniach podróżowania” 2012; „Etyczny wymiar podróży kulturowych” 2014; „Inspiracje sportem

w turystyce kulturowej” 2016). Tegoroczna, ósma konferencja, otrzymała w kontekście wspomnianego dziesięciolecia tytuł: „Turystyka kulturowa. Teoria i praktyka. Stan badań, praktyczne zastosowania i perspektywy rozwoju”. Po raz pierwszy przybrała formę konferencji międzynarodowej, z udziałem badaczy z zagranicy (w tym z Melanie Smith i Hilary du Cros). Wymiernym efektem konferencji było do tej pory 7 publikacji zwartych, natomiast w 2018 r. prelegenci opublikują swe teksty w „Turystyce Kulturowej”.

Duże znaczenie ma także wydarzenie trzecie, jakim był cykl 10 konferencji łódzkich z cyklu „Kultura i Turystyka”, które zainicjowano w 2006 r. Chociaż w tytule tych spotkań nigdy nie uwzględniono zwrotu: „turystyka kulturowa”, to zawsze jej ściśle dotyczyły – początkowo także w ujęciu bardzo ogólnym, pod koniec już za to w bardzo ukierunkowanym na wybrane formy („Kultura i Turystyka: razem czy oddzielnie 2006; razem, ale jak? 2008; razem, ale jak na tym zarobić 2009; razem ku przyszłości 2010; wspólna droga 2011; wspólne korzenie 2012; miejsca spotkań 2013; w kręgu wydarzeń 2014; wokół wspólnego stołu 2015; sacrum i profanum 2016”). Konferencje w Łodzi organizowane były przez Regionalną Organizację Turystyczną Województwa Łódzkiego oraz kolejno dwie uczelnie: Wyższą Szkołę Turystyki i Hotelarstwa oraz Uniwersytet Łódzki, reprezentowane przez Andrzeja Stasiaka. Były licznymi spotkaniami świata naukowców i branży turystycznej – z zestawienia, którego dokonali w 2017 r. organizatorzy [*Kultura i Turystyka...* 2017, s. 59] wynika, że w przeciągu 10 edycji konferencji udział wzięło ponad 2 tysiące osób, łącznie wygłoszono podczas nich 228 referatów i wydano 9 publikacji zwartych. Szkoda, że 11. edycja w 2017 r., która miała dotyczyć hasła: „przestrzenie rewitalizacji” już się nie odbyła¹.

Przyglądając się działalności badawczo-publikacyjnej poszczególnych krajowych badaczy turystyki kulturowej widać wyraźny ich rozwój, ewolucję poglądów, ukierunkowanie na wybrane zagadnienia, formy czy treści (wyraźne przejście od ogółu – kiedyś, do szczegółów – obecnie). Zasadniczo udało się stworzyć środowisko badawcze, które dzięki temu współpracuje – mimo rozproszeniu po całym kraju, i które ze sobą nie konkuruje, a wręcz lubi się i szanuje, co w świecie nauki nie zawsze ma miejsce.

Dwie ważne płaszczyzny wspólnych działań badaczy turystyki kulturowej, rozwijane od 2008 r., to – oprócz wspomnianych regularnych spotkań na konferencjach w Poznaniu i Łodzi – także wielokrotnie już wymieniane czasopismo „Turystyka Kulturowa” oraz wspomniana też we wstępie platforma dyskusyjna Gnieźnieńskie Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej, funkcjonująca przy redakcji „Turystyki Kulturowej” od roku 2009. Ponieważ pismo skupia zarówno uznanych badaczy z rozmaitych ośrodków, jak i praktyków zarządzania turystyką, wymiana poglądów na tym forum jest śledzona przez liczne grono zainteresowanych, daleko wykraczające poza środowisko dydaktyków (jest to od około 200 do około 1.100 odczytań w przypadku poszczególnych dyskusji), a publikowane tam tezy bywają często cytowane w opracowaniach naukowych (m.in. jako punkt wyjścia dla założeń i hipotez roboczych) oraz wykorzystywane dla uzasadnienia stanowisk w szczegółowych kwestiach. Pomiędzy konferencjami naukowymi Forum jest głównym krajowym kanałem wymiany poglądów osób zaangażowanych w badania nad turystyką kulturową [szerzej: Kasprzak 2018].

Badacze turystyki kulturowej są – jak wspomniano – rozproszeni po całej Polsce, jednakże możemy mówić o kilku ośrodkach o szczególnie licznej ich koncentracji, co zasadniczo (z drobnymi wyjątkami) nie zmienia się od dekady. W przypadku aktywności samych badaczy pewne zmiany są jednak zauważalne – jedni skierowali swą uwagę na wybrane szczegółowe zagadnienia, inni zmienili w ogóle profil zainteresowań (nie jest to już

¹ Sporadycznie konferencje poświęcone turystyce kulturowej lub kulturowym aspektom organizacji turystyki były organizowane także w Krakowie (przez tamtejszy AWF i przez Uniwersytet Jagielloński) oraz w Warszawie (przez WSTiJO), lecz ze względu na ów brak cykliczności w latach 2014/15-2018 nie prezentujemy ich tutaj.

turystyka kulturowa), a jeszcze inni ostatnio właśnie turystyką kulturową się zajęli. Do zaprezentowania ośrodków i badaczy wykorzystaliśmy szczegółowy raport, przygotowany w oparciu o precyzyjnie dobraną metodologię przez jednego z autorów niniejszego artykułu [Mikos v. Rohrscheidt 2014] z 2014 r. pt. *Ośrodki naukowe i badacze turystyki kulturowej w Polsce*, opublikowany w „Turystyce Kulturowej”. W związku z faktem, że od tamtego czasu minęły zaledwie cztery lata i nie pojawił się żaden nowy znaczący ośrodek naukowy na mapie Polski, odniesiemy się poniżej jedynie do zmian w środowisku badaczy. Za kryterium uznania kogoś za czynnego badacza turystyki kulturowej przyjęto fakt publikacji w przeciągu ostatnich czterech lat (od końca 2014 do 2018) monografii lub minimum dwóch publikacji o charakterze artykułu lub przejawianie częstej aktywności na Forum Ekspertów, oraz uwzględnianie w ich pozostałym dorobku tematyki z zakresu kultury i turystyki.

Dotarcie do informacji na ten temat było niestety bardzo trudne, jako że tylko nieliczne uczelnie prowadzą aktualną bazę swoich pracowników. Wiele z nich zaprzestała tego koło 2014 r., inne nie posiadają jej w ogóle. W związku z powyższym danych poszukiwano również: na Research Gate (nie każdy naukowiec ma tam jednak publikacje), w Bibliografii Polskiej Nauki (źródło także dalece niekompletne), na Google Scholar (nie każdy badacz się tam jednak znajduje), a także w spisach treści autorów artykułów w „Turystyce Kulturowej” oraz w monografiach ze wspomnianych konferencji w Poznaniu i Łodzi. W przypadku ośrodków naukowych, w zestawieniu (tabela 1) prezentujemy jedynie nazwy uczelni i nazwiska badaczy, czasami katedry, albowiem zespoły w ich ramach są zazwyczaj jedynie 2-4-osobowe, a ponadto obecnie zauważalna jest, silniej niż kiedyś, współpraca międzywydziałowa czy międzyzakładowa w obrębie danych jednostek.

W porównaniu z rokiem 2014 (poprzedni raport) liczba badaczy turystyki kulturowej nie zmieniła się: w 2014 r. było ich 62, dziś wymieniamy 61, jednakże tylko połowa z nich (33 osoby) to badacze, którzy zajmują się tą tematyką nieustannie od lat. Do listy badaczy doszło wielu nowych, z drugiej strony część wcześniejszych już nie zajmuje się turystyką kulturową. Na chwilę obecną możemy mówić nadal o silnym ośrodku poznańskim (zwłaszcza o działalności A. Mikos v. Rohrscheidt i pracowników AWF-u, jednakże w Zakładzie Kulturowych Podstaw Turystyki połowa badaczy koncentruje się mocno także na turystyce sportowej, stąd zmniejszyła się liczba publikacji w zakresie turystyki kulturowej). Kolejnym ważnym ośrodkiem jest warszawski (liczebnie osłabiła się grupa z Uniwersytetu Warszawskiego, przybyło za to badaczy z różnych innych uczelni) oraz krakowski (tu szczególnie silna jest grupa badaczy z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz AWF-u), a także ośrodek wrocławski. Osłabiła za to w ostatnich dwóch latach pozycja ośrodka łódzkiego, w zasadzie zamarł ośrodek szczeciński. Zainteresowania tematyczne badaczy są tak rozległe (jedynie niewielki odsetek z nich zajmuje się wybraną formą czy zagadnieniem), że nie podajemy ich tym razem przy poszczególnych nazwiskach.

Tabela 1. Ośrodki badawcze, skład personalny oraz aktywności ośrodka i jego badaczy

Uczelnia / Jednostka	Nazwiska badaczy
OŚRODEK POZNAŃSKI (15 badaczy)	
Redakcja „Turystyki Kulturowej”	dr hab. Armin Mikos v. Rohrscheidt, prof. GSW: założyciel i redaktor naczelny „Turystyki Kulturowej”, redaktor; inicjator i moderator Gnieźnieńskiego Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej
	dr hab. Karolina Buczkowska-Gołąbek (vide: ośrodek poznański): z-ca redaktora naczelnego „Turystyki Kulturowej”, redaktor
	dr Piotr Kociszewski (vide: ośrodek warszawski): sekretarz redakcji, redaktor
	dr Magdalena Banaszekiewicz (vide: ośrodek krakowski): redaktor
	dr Jacek Borzyszkowski, FG (vide: ośrodek gdański): redaktor

Uczelnia / Jednostka	Nazwiska badaczy
	Przemysław Buryan: redaktor
	Szymon Czajkowski: redaktor
	dr Marcin Wojciech Gorączko (vide: Bydgoszcz): redaktor
	Agnieszka Matusiak (vide: Centrum Kultury Dworek Białoproądnicki w Krakowie)
	dr Izabela Wyszowska (vide: ośrodek poznański): redaktor
Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu, Wydział Turystyki i Rekreacji	dr hab. Marek Kazimierzczak, prof. AWF
	dr hab. Karolina Buczkowska-Gołąbek
	dr Izabela Wyszowska
	dr hab. Tomasz Sahaj
	dr Joanna Poczta
	dr Ewa Malchrowicz-Moško
	dr hab. Rafał Prinke
Pozostali	dr hab. inż. Marek Nowacki, Wyższa Szkoła Bankowa
	dr hab. Piotr Zmysłony, Uniwersytet Ekonomiczny
	dr hab. prof. emerytowany UP Krzysztof Kasprzak
	dr Mateusz Rogowski, Uniwersytet im. A. Mickiewicza
OŚRODEK WARSZAWSKI (12 badaczy)	
Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych	prof. dr hab. Andrzej Kowalczyk
	dr hab. Małgorzata Durydiwka
	dr Katarzyna Duda-Gromada
	dr Piotr Kociszewski
Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych	dr Dominik Orłowski
	dr inż. Halina Makąła
Uczelnia Vistula	dr Piotr Dominik
	dr Michał Koskowski
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego	dr inż. Magdalena Woźniczko
	dr Ewa Czarniecka-Skubina
Pozostali	dr Tadeusz Jędrzyak
	dr Joanna Roszak (PAN / Uniwersytet SWPS)
OŚRODEK KRAKOWSKI (11 badaczy)	
Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, Wydział Turystyki i Rekreacji	dr hab. Zygmunt Kruczek, prof. AWF
	dr Sabina Owsianowska
	dr Joanna Ziarkowska
	dr Paweł Różycki
Uniwersytet Jagielloński - Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych	dr Magdalena Banaszkiwicz, ISM UJ
	dr Paweł Plichta
	dr hab. Łukasz Gawęł
	dr Agnieszka Pudelko
- Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej	dr Aleksandra Kijak-Sawska (plus UP JPPI)
Uniwersytet Ekonomiczny, Katedra Turystyki	dr hab. prof. UEK Agata Niemczyk
	dr Dominik Ziarkowski
OŚRODEK WROCŁAWSKI (8 badaczy)	
Uniwersytet Wrocławski - Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowaniu Środowiska	dr hab. Krzysztof Widawski
	dr Dagmara Chylińska
- Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej	dr Magdalena Duda-Seifert
	mgr Agnieszka Lisowska
	mgr Arkadiusz Ochmański
	mgr Agnieszka Wieszaczewska
Pozostali	dr Jolanta B. Jabłonkowska, AWF Wrocław
	dr Marta Drozdowska, Wyższa Szkoła Handlowa

Uczelnia / Jednostka	Nazwiska badaczy
OŚRODEK ŁÓDZKI (4 badaczy)	
Uniwersytet Łódzki Wydział Nauk Geograficznych	dr hab. Jacek Kaczmarek, prof. UŁ
	dr Andrzej Stasiak
	dr Sławoj Tanaś
	dr Beata Krakowiak
POZOSTAŁE MIASTA (10 badaczy)	
Biała Podlaska (AWF Warszawa)	dr Grzegorz Godlewski
Bydgoszcz (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego)	dr hab. Dariusz Dąbrowski prof. UKW
Bydgoszcz (Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy)	dr Marcin Gorączko
Katowice (AWF)	dr Gerard Kosmała
Koszalin (Politechnika Koszalińska)	dr Jacek Borzyszkowski
Rzeszów (Uniwersytet Rzeszowski)	prof. dr hab. Wojciech Cynarski
Rzeszów (Uniwersytet Rzeszowski)	dr Małgorzata Skulimowska
Szczecin (Uniwersytet Szczeciński)	dr Tomasz Duda
Toruń (Uniwersytet Mikołaja Kopernika)	dr hab. Przemysław Charzyński
Toruń (Uniwersytet Mikołaja Kopernika)	dr hab. Zbigniew Podgórski
Zamość (PWSZ)	dr Ewa Bekier-Jaworska

Źródło: opracowanie własne

Jeżeli chodzi o projekty badawcze realizowane przy wsparciu środków finansowych Narodowego Centrum Nauki NCN, to sytuacja badań nad turystyką kulturową przedstawia się co najmniej krytycznie. Na potrzeby niniejszego opracowania przeprowadzono analizę wyników wszystkich 19 konkursów NCN z lat 2013-2017, uprzednio wpisując słowa kluczowe: turystyka, turysta, turyści, podróż w wyszukiwarce: Baza projektów NCN: <https://projekty.ncn.gov.pl/>. Jak pokazują wyniki, siedmiu polskich naukowców otrzymało finansowanie w 4 konkursach (OPUS, SONATA, PRELUDIUM i FUGA²) dla 8 projektów, których tematyka dotyczyła turystyki kulturowej, bardziej jednak w ujęciu pośrednim niż bezpośrednim. Wszystkie projekty zakwalifikowane były do grupy Nauk Humanistycznych, Społecznych i o Sztuce, w zakresie paneli dyscyplin HS2 (Kultura i twórczość kulturowa, w tym kulturoznawstwo) i HS3 (Wiedza o przeszłości, w tym historia, etnologia, antropologia kulturowa).

Zrealizowano następujące projekty:

- Turystyka kulinarna, gender i (re)konstrukcja lokalnych kultur jedzenia w południowym Meksyku (stan Oaxaca); Konkurs: SONATA 4, panel: HS3; Kierownik: dr Renata Ewa Hryciuk (Uniwersytet Warszawski, Wydział Historyczny)

² OPUS – konkurs na projekty badawcze, w tym finansowanie zakupu lub wytworzenia aparatury naukowo-badawczej niezbędnej do realizacji tych projektów; SONATA – konkurs na projekty badawcze realizowane przez osoby rozpoczynające karierę naukową posiadające stopień naukowy doktora, uzyskany w okresie od 2 do 7 lat przed rokiem wystąpienia z wnioskiem; FUGA – konkurs na krajowe staże po uzyskaniu stopnia naukowego doktora; PRELUDIUM – konkurs na projekty badawcze realizowane przez osoby rozpoczynające karierę naukową nieposiadające stopnia naukowego doktora [<https://www.ncn.gov.pl/finansowanie-nauki/konkursy/typy>].

- Społeczności osadzone w mobilności: uchodźcy, migranci i turyści w Indiach. Ku niesedentarystycznej antropologii; Konkurs: FUGA 5, panel: HS3; Kierownik: dr Natalia Bloch (Uniwersytet Warszawski, Wydział Historyczny)
- Relacje władzy i strategie autentyczności w turystyce. Ujęcie postkolonialne na przykładzie Indii; Konkurs: OPUS 2, panel: HS2; Kierownik: dr Natalia Bloch (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Wydział Historyczny)
- Dziedzictwo kulturowe w procesie przemian: turystyka, taniec i zmiana społeczno-ekonomiczna na Kubie; Konkurs: PRELUDIUM 13, panel: HS3; Kierownik: mgr Ruxandra Ana (Uniwersytet Warszawski, Wydział Historyczny)
- Przewodnictwo a świadectwo. Analiza elementów biograficznych w narracji przewodników w kontekście interpretacji trudnego dziedzictwa Czarnobylskiej Strefy Wykluczenia; Konkurs: SONATA 12, panel: HS3; Kierownik: dr Magdalena Banasziewicz (Uniwersytet Jagielloński, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych)
- Najstarsze przewodniki turystyczne w kontekście rozwoju polskiej historiografii artystycznej do końca XIX wieku; Konkurs: OPUS 13, panel: HS3; Kierownik: dr Dominik Ziarkowski (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Wydział Zarządzania)
- Diariusz podróży Jana Michała Kossowicza „Peregrynacja do cudzych krajów [...] Jana i Aleksandra Jabłonowskich wojewodzciców ziem ruskich” (1682-1688) – edycja krytyczna rękopisu; Konkurs: OPUS 2, panel: HS3; Kierownik: dr Anna Markiewicz (Polska Akademia Umiejętności)
- „Podróże nieodkryte”. Nieopublikowane dzienniki Bronisława Grąbczewskiego jako świadectwo historii i element dziedzictwa kulturowego; Konkurs: OPUS 6, panel: HS2; Kierownik: dr hab. Wawrzyniec Władysław Popiel-Machnicki (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Neofilologii)

Jak można zauważyć, żaden z projektów w swym tytule i zakresie nie zawierał badań ściśle odnoszących się do turystyki kulturowej jako rodzaju turystyki. Zaledwie jeden odnosił się do jednej z jej form: turystyki kulinarnej. Połowa projektów realizowana była poza Polską, a druga połowa oparta była o dzienniki i inną literaturę. Zaledwie dwoje z powyższych badaczy (dr M. Banasziewicz i dr D. Ziarkowski) znanych jest jako aktywni badacze w naukowym środowisku turystyki kulturowej. W skali wszystkich projektów, które zakwalifikowały się do finansowania przez NCN w badanych latach (było ich 10603) „nasze” stanowiły zaledwie 0,075%. Niewątpliwie wśród prawie 53 tys. wszystkich złożonych wniosków we wszystkich konkursach były też takie odnoszące się jeszcze bliżej zagadnienia turystyki kulturowej, jednakże finansowania nie otrzymały. Konieczne jest w tym miejscu wysnuć postulat o konieczności podjęcia wspólnych badań projektowych przez badaczy turystyki kulturowej w Polsce i złożenie tym samym międzyjednostkowego wniosku o grant (np. w konkursie OPUS), bo już na takie badania jesteśmy gotowi, a jeszcze nikt z nas ich na szeroką skalę nie prowadził.

Mała liczba grantów i projektów badawczych to tylko jeden z problemów krajowego środowiska badaczy turystyki kulturowej. Poważną niestety przeszkodą jego rozwoju było i pozostaje nieuznawanie badań nad turystyką za odrębną dyscyplinę naukową, przy jednoczesnym sztywnym przypisaniu ścieżek kariery naukowej do poszczególnych dziedzin i związanych z tym określonych wymagań i nieelastycznych praktyk oceniania. Poważnie utrudnia to awans zawodowy i usamodzielnienie naukowe badaczy omawianej dziedziny (jako zjawiska zdecydowanie interdyscyplinarne), zmuszając ich do podejmowania starań o awanse i spełniania niezależnie od posiadanego dorobku również kryteriów obowiązujących w innych obszarach, czego przykładem są choćby oboje autorzy niniejszego tekstu. Dziedziny, w których badacze turystyki kulturowej realizują swoją formalną ścieżkę kariery naukowej sięgają od geografii przez ekonomię, zarządzanie, historię, kulturoznawstwo,

aż po etnologię. Ostatecznie samemu poziomowi refleksji przynosi to także pewne korzyści (jak szersze spojrzenie autorów, którzy muszą zdobyć kwalifikacje i wykazywać dorobek w innej dyscyplinie nauki), jednak bez wątpienia uniemożliwia im koncentrację na badaniach właściwych, wpływa na zahamowanie postępu prowadzonych przez nich projektów badawczych, a ponadto odstrasza kolejnych chętnych ze środowiska nauki przed wyborem tej dziedziny jako priorytetu swojej aktywności zawodowej. Zjawisko to dotyczy całej turystyki i ponownie zostało pogłębione w wyniku kolejnych zmian w klasyfikacji dziedzin i dyscyplin nauki podjętych przez polskiego prawodawcę w roku 2018.

Część 2. Publikacje w Polsce (AMR)

Wspomniany już we wstępie rok 2008, przyjęty jako cezura niniejszej analizy, okazał się faktycznie przełomowy – tak w odniesieniu do liczby publikacji naukowych dotyczących rozlicznych aspektów fenomenu turystyki kulturowej, jak i do reprezentatywności ich autorów w stosunku do lokalizacji polskich środowisk naukowych, wreszcie do ich wzajemnego oddziaływania mierzonego czy to liczbą cytowań, czy podejmowaniem pokrewnych tematów, czy też kontynuowaniem rozpoczętych analiz w innych miejscach i w stosunku do kolejnych wymiarów badanych zjawisk.

Wpływ na to miało zarówno pojawienie się własnego branżowego czasopisma – „Turystyki Kulturowej”, skupiającego grupę redaktorów i coraz liczniejszych autorów z kilku, a potem kilkunastu ośrodków naukowych w kraju, jak i regularne organizowanie wspomnianych wcześniej konferencji naukowych w Poznaniu (AWF), w Łodzi, oraz w Warszawie (WSTiJO). Ich znaczenie określają: po pierwsze publikacje będące zwykle ich bezpośrednim rezultatem, jak zbiorowe monografie i zwarte wydawnictwa tematyczne (opisane niżej), po drugie zaś: tworzenie dla zatomizowanego środowiska krajowych badaczy i dydaktyków przestrzeni i okazji do wzajemnego zapoznania, wymiany informacji dotyczących prowadzonych badań i metod oraz do podejmowania współpracy, między innymi wspólnie prowadzonych badań i wzajemnych zaproszeń do projektów. Projekty takie inicjują redakcje czasopism naukowych, a ich rezultatem są m.in. tematyczne numery, jak ten w „Folia Turistica”, poświęcony antropologii w turystyce [FT 2015 nr 36; 2016 nr 39] czy ten w „Turystyce Kulturowej” [2018, nr 3] skoncentrowany na analizie patologii towarzyszących temu zjawisku. Kilka innych publikacji zbiorowych powstałych w rezultacie konferencji było także poświęconych poszczególnym grupom zagadnień dotyczących współpracy środowisk turystyki i zarządców kultury [Stasiak 2008, 2009a; 2009b; Włodarczyk, Włodarczyk i Krakowiak 2012; Krakowiak i Latosińska 2011].

Podstaw dla krajowej refleksji naukowej dostarczyły trzy ze wspomnianych powyżej monografii turystyki kulturowej, których autorzy w oparciu o światową literaturę wpłynęli na ustalenie i ujednoczenie niezbędnej terminologii³ (m.in. wprowadzenie podstawowych pojęć – w tym turystyki kulturowej, zamiast kulturalnej, opis głównych problemów i sprawdzonych narzędzi metodycznych dla badań). O ile monografia A. Mikosa v. Rohrscheidt [2008] jako pierwsza zwróciła uwagę na różnorodność profilów wypraw kulturowych i ich uczestników, przedstawiła potencjał turystyczno-kulturowy polskich regionów i najczęściej występujące typy walorów oraz dostarczyła instrumentarium do badania potencjału turystyczno-

³ W tym kontekście symptomatyczny stał się termin „eventu” i „turystyki eventowej”, określeń powszechnie obecnych w światowej literaturze naukowej dotyczącej turystyki kulturowej, których użyli zarówno Mikos v. Rohrscheidt [2008] i Buczkowska [2008], a które były przez następne lata żywiołowo zwalczane przez purystów językowych, których odsetek w środowiskach zajmujących się naukowo tak międzynarodowym zjawiskiem jak turystyka okazał się zadziwiająco wysoki. Ostatecznie, wielokrotnie uzasadniane przez oboje autorów i stosowane przez rosnącą grupę badaczy, weszły one do powszechnego usus naukowego i przyczyniły się do wyodrębnienia analiz poświęconych temu fenomenowi oraz ujednoczenia jego dydaktyki.

kulturowego mniejszych obszarów, to opracowanie powstałe pod redakcją A. Kowalczyka [2008] zwróciło uwagę na rozliczne geograficzne jej uwarunkowania i związki z innymi rodzajami turystyki, a podręcznik K. Buczkowskiej [2008] szybko upowszechniony wśród dydaktyków, przyczynił się do popularyzacji jednolitego i jednoznacznego nazewnictwa w sylabusach akademickich oraz w językowym rejestrze wykładów dla studentów turystyki. Problemy wielokulturowości w turystyce, istotne szczególnie w omawianej tu jej gałęzi podejmuje zbiór pod redakcją Elżbiety Puchnarewicz [2010], a humanistyczne aspekty aktywności turystycznej ukierunkowanej na dziedzictwo i doświadczenie innych ludzi podejmuje zbiorowa publikacja wydana w Warszawie [Krawczyk, Lewandowska-Tarasiuk, Sienkiewicz 2009], znaczenie zasobów narodowego polskiego dziedzictwa dla turystyki kulturowej jest przedmiotem dwóch innych wieloautorskich zbiorów [Orłowski i Wyleżałek 2011; Wyleżałek i Orłowski 2011]. Z kolei wzajemnym relacjom turystyki kulturowej i kultury fizycznej poświęcił swoją monografię rzeszowski badacz Wojciech Cynarski [2010].

Polskie publikacje jak dotąd nie dostarczyły kompleksowej i reprezentatywnej analizy profilu i zachowań polskich turystów kulturowych, jednak pojawiły się opracowania skoncentrowane na wybranych grupach, które mogą stanowić dobrą podstawę metodologiczną dla takich badań, a ich wyniki pozwalają na postawienie wyjściowych hipotez. Mowa o monografii Karoliny Buczkowskiej [2014], poświęconej analizie zachowań turystów kulturowych, przeprowadzonej z wykorzystaniem badań jakościowych i ilościowych, co pozwoliło nie tylko wskazać pewne wyniki statystyczne, ale także opracować wzorzec turysty kulturowego oraz pseudokulturowego, wykorzystywany teraz do kolejnych badań. Ponadto dokonana została analiza zachowań turystów w Krakowie z punktu widzenia wykorzystania ofert – monografia Agaty Niemczyk [2012]; mowa też o książce Armina Mikos v. Rohrscheidt, obejmującej wyniki badań turystów na ważnym szlaku kulturowym [Mikos v. Rohrscheidt 2013a], o publikacji Matyldy Awedyk [2009] podejmującej problematykę egzotycznych wyjazdów kulturowych polskich turystów oraz o pracy Anny Horolets [2013] odnoszącej się do polskich turystów w jednym – za to olbrzymim – obszarze docelowym, mianowicie w Rosji. Turystom poświęcono także wydanie specjalne „Turystyki Kulturowej” w 2017 roku (Vol. 5).

Przestrzeni turystyki kulturowej w Polsce poświęcony został jeden odrębny zbiór akademickich opracowań [Orłowski 2017]. Natomiast przedmiotem kilku innych monografii były potencjał, uwarunkowania oraz wybrane aspekty rozwijania turystyki kulturowej w pojedynczych polskich miastach [Mikos v. Rohrscheidt 2011], w przestrzeni szlaków kulturowych jako spójnych systemów eksploatacji turystycznej [Jackowski; Mróz; Chodorowicz 2008; Mikos v. Rohrscheidt 2010b; 2013a] oraz w polskich regionach [Orłowski i Puchnarewicz 2010], przy czym dwa z nich: dolnośląski i lubuski, doczekały się własnych analiz [Kazimierczak 2012b; Widawski 2009 i 2011]. Z kolei polskie mikroregiony i również szlaki stały się przedmiotem długiej serii analiz potencjału turystyczno-kulturowego liczącej ponad sto pozycji [TK 2008-2018 *Raporty*].

Zarządzanie w turystyce kulturowej stało się przedmiotem kilku naukowych książek pojedynczych autorów poświęconych poszczególnym jego aspektom i obszarom [Gawel 2012; Mikos v. Rohrscheidt 2013a, 2013b, 2016], publikacji zbiorowych odnoszących się do konkretnych obiektów [Hochleitner 2016], specjalnego numeru naukowego czasopisma [Turystyka Kulturowa 2017 nr 1] oraz szeregu artykułów. Jak dotąd jednak nie doczekało się ani kompleksowej monografii ani bezsprzecznie potrzebnego i wyczekiwanego podręcznika. Luki tej nie zamknęła publikacja pod red. Jerzego Gołuchowskiego i Zbigniewa Spiry [2014] wbrew obiecującemu tytułowi koncentrująca się na problematyce kultury i sztuki i tylko marginalnie oraz bez oparcia o badania odnosząca się do turystyki kulturowej. Z kolei ekonomicznym uwarunkowaniom turystyki kulturowej poświęcone były: publikacja zbiorowa pod redakcją Mieczysława Leniartka [2010] oraz autorska monografia Adama Szczepanowskiego [2015]. W obydwu przypadkach zostały jednak podjęte tylko wybrane

aspekty, a relacjonowane badania nie miały kompleksowego ani reprezentatywnego charakteru.

Spośród publikacji książkowych odnoszących się do turystyki jako szerszego zjawiska, ale w swojej treści relacjonujące badania typowych walorów turystyki kulturowej i podejmujące problematykę ich zagospodarowania ważne okazały się prace Zygmunta Kruczka [2011b, 2017] i Marka Nowackiego [2012], które wpłynęły na koncepcję organizacji szeregu nowych produktów turystyki kulturowej. Problematykę zagospodarowania i udostępniania jednego typu zabytków dla turystyki kulturowej podjął Dominik Ziarkowski [2014]. Podobnie częściowe odniesienie do problematyki turystyki kulturowej mają ważne monografie Jacka Borzyszkowskiego [2015] oraz Piotra Zmyślonego [2015] poświęcone zarządzaniu destynacjami turystycznymi. Aspekty marketingu turystyki miejskiej podjął w swojej autorskiej monografii Adam Pawlicz [2008]. Natomiast zbiorowa książka poświęcona turystyce zrównoważonej [Kowalczyk 2010] dostarczyła przykładów zweryfikowanych koncepcji zagospodarowania zasobów, przydatnych również w zarządzaniu w turystyce kulturowej, a zwłaszcza jej kulturowo-przyrodniczej odmianie.

Wybrany aspekt historii polskiej turystyki kulturowej poświęcone były dwie monografie wydane w analizowanym okresie [Soczyńska i Wólkiewicz 2012; Roćko 2014].

Poszczególne formy turystyki kulturowej zostały poddane systematycznej analizie od samego początku omawianego okresu [Buczowska i Mikos v. Rohrscheidt 2009], a później niektóre z nich były przedmiotem nierzadko pojemnych zbiorowych monografii o charakterze interdyscyplinarnym, jak w odniesieniu do turystyki religijnej [Kroplewski i Panasiuk 2010, 2011a, 2011b] archeoturystyki [Giergiel 2008], turystyki industrialnej [Orłowski 2008] i miejskiej [Matczak 2008] czy turystyki kulinarnej [Derek 2014; Woźniczko, Jędrzyak i Orłowski 2015] oraz monografii autorskich, jak turystyka militarna [Jędrzyak i Mikos v. Rohrscheidt 2011], tanatoturystyka [Tanaś 2013] czy znów turystyka religijna [Różycki 2016]. Inne publikacje koncentrowały się na uwarunkowaniach i wybranych wymiarach poszczególnych form typów wypraw kulturowych i tematyzowanych produktów oferowanych ich uczestnikom: m.in. turystyki miejskiej [Mikos v. Rohrscheidt 2011] turystyki dziedzictwa i historii [Mikos v. Rohrscheidt 2018b], wiejskiej turystyki kulturowej [Jędrzyak 2010] oraz turystyki muzealnej [Niemczyk i Seweryn 2015; Wyszowska i Jędrzyak 2017]. Poszczególne gałęzie turystyki kulturowej były także przedmiotem tematycznych numerów dwóch polskich czasopism naukowych: „Turystyka Kulturowa” – turystyka kulturowo-przyrodnicza [TK 2016 nr 1], turystyka kulinarna [TK 2016 nr 5], turystyka religijna [TK 2017 nr 3], turystyka militarna [TK 2018 nr 1] i „Folia Turistica” – turystyka religijna [FT 2012 nr 27]. Kilka wartościowych publikacji poświęcono poszczególnym typom walorów turystyki kulturowej pod kątem ich zagospodarowania oraz organizacji turystyki. Były wśród nich monografie autorskie, jak odnosząca się do przestrzeni sepulkralnej [Tanaś 2008], zbiory artykułów wydawane przez uczelnie, m.in. poświęcone walorom rozproszonego dziedzictwa kulturowego obszarów wiejskich z punktu widzenia turystyki [Janicka 2011] oraz opracowania wielu badaczy zamieszczone w wydawnictwach zbiorczych, głównie w serii towarzyszącej wspomnianym już łódzkim konferencjom naukowym poświęconych związkom turystyki i kultury. Te ostatnie odnosiły się m.in. do walorów i potencjału turystycznego atrakcji turystyki kulturowej [Krakowiak, Stasiak Włodarczyk 2013], potencjału eventów kulturalnych jako magnesów turystyki [Krakowiak, Stasiak 2014] walorów kulinarnych i ich powiązań z turystyką [Krakowiak, Stasiak 2015] oraz do wybranych aspektów turystyki religijnej [Mokras-Grabowska i Latosińska 2016]. Ponadto zarówno formom turystyki kulturowej, jak i ocenie ich atrakcji oraz sposobów organizacji poświęcono szereg artykułów analitycznych w „Turystyce Kulturowej”.

Solidną podstawę dla humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową dostarczyli m.in. Marek Kazimierczak (pod jego redakcją powstała seria monografii) i Anna

Wieczorkiewicz. Ich treścią była refleksja z perspektywy odpowiednio – filozofii, w tym etyki [Kazimierzczak 2008; 2010; 2012a, 2014 i seria artykułów w różnych czasopismach] oraz antropologii [Wieczorkiewicz 2008]. Analiza wymiany kulturowej między Polakami a Rosjanami jako uczestnikami turystyki jest przedmiotem monografii Magdaleny Banaszki [2012]. Z kolei antropologicznej perspektywie badań nad turystyką kulturową poświęcona jest zbiorcza publikacja pod redakcją Sabiny Owsianowskiej i Ryszarda Winiarskiego [2017].

Kluczowa w turystyce kulturowej problematyka interpretacji dziedzictwa, poza ukazującymi się sporadycznie artykułami w „Turystyce Kulturowej” była również przedmiotem zbiorowych publikacji prac autorów reprezentujących rozmaite podejścia [Kruczek 2011a; 2012], a w roku 2014 wzbogaciła się o obszerną monografię napisaną przez Mikosa v. Rohrscheidt [2014b]. Ponieważ jednak ta ostatnia obejmuje tylko zagadnienia dotyczące pracy samych interpretatorów (przewodników miejskich), nadal potrzebne jest opracowanie odnoszące się do pracy edukatorów w obiektach i przygotowaniu tych ostatnich nie tylko do ogólnej prezentacji dziedzictwa, ale także do pracy z turystami jako odrębną grupą adresatów tego przekazu i uczestników doświadczeń.

Wśród krajowych czasopism naukowych publikujących opracowania odnoszące się do turystyki kulturowej, na podstawie kryterium ich bezwzględnej liczby zdecydowanie czołową pozycję zajmuje „Turystyka Kulturowa” [TK 2008-2018 www], co nie powinno dziwić zważywszy na misję i profil tego czasopisma. Ponadto liczne teksty ukazywały się w publikowanym w Rzeszowie „IDO-Ruch dla Kultury” [IDO 2008-2017 www] i w krakowskim „Folia Turistica” [Folia T 2008-2018 www], pojedyncze artykuły zaś w szczecińskich „Ekonomicznych Problemach Turystyki” [Ekonomiczne PT 2008-2018 www] oraz w łódzkim „Turyzmie” [Turyzm 2009-2017 www]. W dziedzinie publikacji zwartych najaktywniejszym wydawcą było krakowskie wydawnictwo Proksenia (specjalizujące się w dziedzinie turystyki), które opublikowało m.in. kilkanaście prac doktorskich i habilitacyjnych badaczy omawianej dziedziny oraz materiały konferencyjne. Liczniejsze monografie publikowały także wydawnictwa uczelniane (poznańskiej AWF, Uniwersytetu Warszawskiego, Wyższej Szkoły Języków Obcych w Warszawie, Uniwersytetu Jagiellońskiego) oraz mająca siedzibę w Łodzi Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego. Pojedyncze pozycje posiadają w swoim dorobku Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne i Wydawnictwo Naukowe PWN (obydwa z siedzibą w Warszawie), poznański wydawca KulTour.pl oraz krakowskie Wydawnictwo Universitas oraz warszawska oficyna Difin.

Porównawcza analiza pozwala na stwierdzenie, że tematyka podejmowana w polskich publikacjach naukowych jest zasadniczo zbieżna z dominującą w światowej refleksji naukowej dotyczącej turystyki kulturowej [Atlas Bibliography 2018 www], przy czym w tej ostatniej wyraźnie większy jest odsetek pozycji poświęconych strategiom rozwoju turystyki kulturowej jako całości, tworzeniu i zarządzaniu produktami i programami turystycznymi, w tym eventami (zarówno w odniesieniu do rozmaitych typów tych produktów, jak i w odniesieniu lokalnym, koncentrującym się na konkretnych obszarach i produktach), ekonomicznym wymiarom organizowania i uprawiania turystyki kulturowej oraz analizie profilów i zachowań turystów kulturowych. Natomiast (co oczywiste i pożądanego z punktu widzenia potrzeb) krajowe publikacje w większej mierze odnoszą się do dominujących w Polsce typów zasobów, oceny miejscowego potencjału turystyki kulturowej oraz do lokalnych uwarunkowań tworzenia jej oferty.

Podsumowując, w ciągu ostatnich dziesięciu lat liczba zwartych publikacji dotyczących turystyki kulturowej, spełniających kryteria opracowań naukowych w Polsce, wzrosła: z zaledwie kilkunastu (przy tym poświęconych głównie poszczególnym wąskim zagadnieniom, w szczególności turystyce religijnej i nieodnoszonych do turystyki kulturowej jako wspólnej dla nich odrębnej gałęzi turystyki) do ponad stu. Po raz pierwszy ukazały się

również systematyczne publikacje dotyczące krajowego potencjału turystyki kulturowej, niektórych typów jej atrakcji, wybranych produktów lub systemów eksploatacji (jak szlaki kulturowe), a także niektórych obszarów jej recepcji (jak miasta) i kompleksowe analizy poszczególnych jej form (jak turystyka religijna, militarna itd.). Została także zapoczątkowana i jest kontynuowana systematyczna seria analiz dotyczących potencjału turystycznego polskich mikroregionów i szlaków kulturowych. Mniej uwagi poświęcono sferze interpretacji dziedzictwa i animacji doświadczeń turystycznych w turystyce kulturowej, ekonomicznym wymiarom jej organizowania i uprawiania oraz profesjonalnemu zarządzaniu jej produktami. Nadal zauważalny jest również brak krajowych publikacji zawierających wyniki kompleksowych i reprezentatywnych badań profilu i zachowań turystów kulturowych, systematycznie prezentujących problemy zarządzania w turystyce kulturowej, kompendium sprawdzonych metod badań tej gałęzi turystyki, jej oferty i uczestników oraz zwartych opracowań istotnej sfery eventów kulturalnych i związanych z nimi produktów turystycznych, opartych na empirycznych badaniach prowadzonych w szerszej skali. Jak dotąd nie podjęto także problematyki kulturowej turystyki socjalnej i (poza nielicznymi i wycinkowymi w treści artykułami i rozdziałami w monografiach) turystyki kreatywnej. Jest to o tyle istotne, że w najbliższym czasie należy się spodziewać wzrostu społecznego znaczenia tej pierwszej oraz popularności tej drugiej.

Pewne nadzieje w odniesieniu do wyżej wymienionych białych plam pozwala jednak żywić stwierdzona prawidłowość dotycząca analizowanych publikacji. Otóż większość zbiorowych opracowań zwartych dotyczących humanistycznych wymiarów turystyki kulturowej (odnoszących się do dostępnej literatury z tej dziedziny lub bazujących na metodach jakościowych nie wymagających reprezentatywnych badań empirycznych) ukazała się w pierwszym okresie (w latach 2008-2012), podczas gdy począwszy od roku 2012 coraz większy odsetek monografii stanowią opracowania wykorzystujące wyniki badań podstawowych o wyłącznie empirycznym charakterze lub bazujące na triangulacji metod z udziałem badań ilościowych.

Część 3. Dydaktyka turystyki kulturowej i pokrewnych specjalizacji na polskich uczelniach (KBG)

Dydaktyka w zakresie turystyki kulturowej na polskich uczelniach została zapoczątkowana już niemal dwie dekady temu, bo w roku 2000. Początkowo zaczęły pojawiać się pierwsze wykłady o tej tematyce, następnie – od 2002 r. – specjalności przy kierunkach studiów, aż wreszcie – od mniej więcej dekady – odrębne kierunki studiów, a także studia podyplomowe. Do tej pory 37 uczelni państwowych i prywatnych wprowadziło (na krótsze lub dłuższe okresy) kształcenie na specjalności: turystyka kulturowa lub pokrewnych, a łącznie 12 uczelni proponowało taki kierunek na pierwszym lub drugim (lub też obu) stopniach studiów, zasadniczo w każdym regionie Polski.

Wiedzę na temat kształcenia w zakresie turystyki kulturowej dostarczyły nam do tej pory trzy raporty: Armina Mikos v. Rohrscheidt [201c], Arkadiusza Ochmańskiego [2014] i Karoliny Buczkowskiej [2015]. W niniejszej publikacji dokonano zestawienia informacji zawartych we wcześniejszych raportach wraz z ich aktualizacją na dzień 1.10.2018 roku (nie obejmuje ona jedynie studiów podyplomowych). Podobnie jak wcześniej, tak i tym razem, pozyskanie informacji na temat kierunków i specjalności pochodziło z przeprowadzonej kwerendy danych, opartej o oferty edukacyjne polskich uczelni na portalach dla kandydatów na studia, strony internetowej uczelni państwowych i prywatnych oraz system informacji o szkolnictwie wyższym – baza POL-ON. Następnie sprawdzone zostały za pomocą komunikacji telefonicznej. Ta okazała się kluczowym źródłem informacji albowiem nawet w POL-ON-ie znalazły się informacje nieaktualne. Zestawienie tabelaryczne

zamieszczone poniżej (tab. 2 i 3) zawiera więc – zdaniem autorów – wiadomości na tyle prawdziwie i kompletne, na ile wiarygodna jest wiedzą osób, które im ją przekazały (ustnie lub pisemnie).

Jak udało się ustalić, aktualnie kierunek turystyka kulturowa lub pokrewny prowadzi 8 polskich uczelni (9 różnych kierunków) a specjalność posiada w ofercie 14 placówek na terenie całego kraju.

Tabela 2. Zestawienie prowadzonych studiów na kierunkach: turystyka kulturowa i pokrewnych (stan na 1.10.2018 r.)

Lp.	Nazwa kierunku	Poziom kształcenia	Instytucja/jednostka
1	Krajoznawstwo i turystyka historyczna	Pierwszego i drugiego stopnia	Uniwersytet Gdański; Wydział Historyczny
2	Krajoznawstwo i turystyka kulturowa (wcześniej: Turystyka krajoznawcza i historyczna)	Pierwszego stopnia *kierunek wspomniany już w raporcie z 2014 r.	Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie; Wydział Nauk Humanistycznych
3	Turystyka historyczna	Pierwszego stopnia	Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; Wydział Humanistyczny
4	Turystyka historyczna i dziedzictwo kulturowe	Pierwszego stopnia	Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie; Wydział Humanistyczny
5	Turystyka historyczna i kulturowa (wcześniej: turystyka historyczna)	Pierwszego i drugiego stopnia *kierunek wspomniany już w raporcie z 2014 r.	Uniwersytet Rzeszowski; Wydział Socjologiczno-Historyczny
6	Turystyka i kultura śródziemnomorska	Pierwszego stopnia	Uniwersytet Opolski; Wydział Teologiczny
7	Turystyka kulturowa	Drugiego stopnia	Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie; Wydział Nauk Humanistycznych
8	Turystyka historyczna	Pierwszego stopnia *kierunek wspomniany już w raporcie z 2014 r.	Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie; Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego
9	Turystyka religijna	Pierwszego stopnia *kierunek wspomniany już w raporcie z 2014 r.	Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie; Wydział Teologiczny

Źródło: Opracowanie własne na podstawie zebranych danych

Tabela 3. Oferta specjalności: Turystyka kulturowa (studia 1 i 2 stopnia) w polskich uczelniach w latach 2002-2018.

Lp.	UCZELNIA	KIERUNEK	NAZWA SPECJALNOŚCI	TRYB STUDIÓW
Oferta istniejąca przed sporządzeniem raportu w 2010 r.				
1	Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu im. J. Śniadeckiego w Gdańsku (od 2002 do 2008/2010 r.)	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa	5-letni
Oferta zawarta jedynie w raporcie z 2010 r.				
2	Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi (od 2009 r.)	kulturoznawstwo	turystyka kulturowa	1
3	Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie (od 2009 r.)	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa	
4	Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie – ośrodek zamiejscowy w Poznaniu	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa	1

Lp.	UCZELNIA	KIERUNEK	NAZWA SPECJALNOŚCI	TRYB STUDIÓW
5	Szkoła Wyższa Rzemiosł Artystycznych i Zarządzania we Wrocławiu	ochrona dóbr kultury	turystyka kulturowa i geoturystyka	1
6	UAM w Poznaniu – Instytut Kultury Europejskiej w Gnieźnie	historia sztuki	europajska turystyka kulturowa	1
7	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu	kulturoznawstwo	turystyka miejska i kulturowa	5-letni
8	Wielkopolska Wyższa Szkoła Turystyki i Zarządzania w Poznaniu	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa	1
9	Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy – ośrodek centralny w Bydgoszczy	turystyka i rekreacja	animacja i turystyka kulturowa	1
10	Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy – ośrodek zamiejscowy w Malborku	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa	1
Oferta zawarta jedynie w raporcie z 2014 r.				
11	Akademia Pomorska w Słupsku	historia	turystyka kulturowa	
12	Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim	bd.	turystyka kulturowa krajoznawcza	1
13	Szkoła Wyższa im. Bogdana Jańskiego: Wydział Zamiejscowy w Krakowie	turystyka i rekreacja	turystyka dziedzictwa kulturowego	1
14	Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy – ośrodek zamiejscowy w Malborku	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa	2
Oferta nieujęta w raportach w 2010 ani 2014 r. (istniejąca w okresach pomiędzy)				
15	Akademia Wychowania Fizycznego we Wrocławiu	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa i przyrodnicza	bd
Oferta zawarta w raportach z 2014 r. i 2015 r.				
16	Akademia Pomorska w Słupsku	geografia	turystyka kulturowa	2
Oferta zawarta w raportach z 2010 r. i 2015 r. (brak danych dot. roku 2014)				
17	Akademia Ekonomiczna / Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach	zarządzanie	zarządzanie w kulturze, sztuce i turystyce kulturowej	2
18	Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie	kulturoznawstwo	turystyka kulturowa	1
19	Uniwersytet Śląski – ośrodek zamiejscowy w Cieszynie	pedagogika	animacja społeczno-kulturalna z turystyką kulturową	2
Oferta zawarta jedynie w raporcie z 2015 r.				
20	Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu im. J. Śniadeckiego w Gdańsku	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa	1
21	Uniwersytet Opolski	kultura śródziemnomorska	turystyka kulturowa	2
22	Wyższa Szkoła Humanistyczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Szczecinie	socjologia	turystyka kulturowa i animacje czasu wolnego w turystyce	1
Oferta zawarta w raportach z 2010 r., 2014 r. i 2015 r.				

Lp.	UCZELNIA	KIERUNEK	NAZWA SPECJALNOŚCI	TRYB STUDIÓW
23	Gnieźnieńska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Menedżerska „Milenium” (od 2006 r.)	kulturoznawstwo	turystyka kulturowa	1
Oferta zawarta w raportach z 2014, 2015 r. oraz 2018 r.				
24	UAM w Poznaniu – Instytut Kultury Europejskiej w Gnieźnie (ponownie od 2013 r.)	komunikacja europejska	(europejska) turystyka kulturowa	1
25	Uniwersytet Jagielloński	relacje międzykulturowe	turystyka kulturowa	2
Oferta zawarta w raportach z 2015 oraz 2018 r.				
26	Akademia im. J. Długosza w Częstochowie	kulturoznawstwo europejskie	dziedzictwo kulturowe regionu – turystyka kulturowa	1
27	UAM w Poznaniu – Wydział Pedagogiczno-Artystyczny w Kaliszu	ochrona dóbr kultury	turystyka kulturowa	1 (+2)
28	Uniwersytet w Białymstoku	kulturoznawstwo	turystyka kulturowa	1
Oferta zawarta jedynie w raporcie z 2018 r.				
29	Politechnika Opolska	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa	2
30	Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie	turystyka i rekreacja	obsługa kulturowych form turystyki	1
31	Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie	filologia (specjalność: włoska)	specjalizacja: turystyka kulturowa	1
32	Uniwersytet Łódzki	historia	turystyka kulturowa	1
33	Uniwersytet Opolski	filologia	bałkańska turystyka kulturowa	1
34	Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie	geografia	turystyka kulturowa	2
Oferta zawarta w raportach z 2010 r., 2014 r., 2015 r. i 2018 r.				
35	Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu	turystyka i rekreacja	turystyka kulturowa / później: turystyka kulturowa z dziennikarstwem	1
36	Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum w Krakowie	kulturoznawstwo	turystyka kulturowa	1 (+ 2)
37	Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu	kulturoznawstwo	turystyka kulturowa	1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie zebranych danych

Kierunki studiów, które zostały zaprezentowane w tabeli 2, były realizowane w ostatnich latach lub uruchomiono je od roku akademickiego 2018/19. Z kolei wszystkie specjalności zawarte w tabeli 3 istnieją w ofercie poszczególnych uczelni – nie udało się jednak potwierdzić, czy na wszystkie z nich uruchomiono nabór także w bieżącym roku akademickim i w jakiej skali realizowane są one na wyższych latach studiów. Analizując ofertę kierunku: turystyka kulturowa lub pokrewne zauważalne jest, że pięć z nich jest stosunkowo nowymi (nie wspomniano o nich w raporcie z 2014 r. [Ochmański 2014]), a dwa zmieniły nazwę (obecnie funkcjonują z przymiotnikiem: kulturowa). Zniknęły za to kierunki tematyczne z UKW w Bydgoszczy, UKSW w Warszawie oraz UŚ. Tylko trzy

ze wspomnianych 37 uczelni prowadzą bez wątpienia studia na specjalności turystyka kulturowa już od mniej więcej dekady.

Niezwykle enigmatyczne są informacje na temat studiów podyplomowych (i ich realizacji, poza istniejącą ofertą) które z tego powodu nie zostały uwzględnione w poniższych zestawieniach.

Pozyskanie programów wszystkich specjalności czy kierunków na potrzeby niniejszej publikacji okazało się niestety niemożliwe, ze względu na brak wielu z nich na stronach uczelni lub niechęć w ich udostępnianiu. Te, które udało się zdobyć, pokazują, że w dużej mierze zawierają one treści kulturoznawcze, historyczne i religioznawcze, a w znacznie mniejszym zakresie przedmioty ściśle odnoszące się do turystyki kulturowej. Bazowego przedmiotu z turystyką kulturową w tytule nie ma w zasadzie program żadnego z dziewięciu aktualnie realizowanych kierunków (z tabeli 2). Trudno w tym kontekście mówić o kształceniu na poziomie kierunków studiów kadr ściśle dla sektora turystyki kulturowej. Jest to jedynie – zdaniem autorów – przygotowanie do pracy w charakterze pilota czy przewodnika, ewentualnie sprzedawcy ofert turystycznych, lecz zdecydowanie nie organizatora turystyki kulturowej. Być może lepiej wygląda to na samych specjalnościach (zwłaszcza tych związanych z kierunkiem turystyka i rekreacja), lecz bez dostępu do programów wszystkich specjalności, taki wniosek nie może zostać wysnuty.

Trudny do oceny jest ponadto pośredni wpływ dydaktyki turystyki kulturowej na polskich uczelniach. Taka ocena nie jest bowiem możliwa bez podjęcia odrębnych badań, w tym systematycznego monitoringu dalszych losów absolwentów wszystkich kierunków i specjalności związanych z turystyką kulturową, a następnie przebadania aktywności tych z nich, którzy swoją zawodową aktywność koncentrują na zarządzaniu turystyką w samorządach i branżowych organizacjach względnie na tworzeniu i/lub realizacji ofert turystycznych. Jedyną taką próbą została podjęta przez K. Buczkowską w publikacji na temat kształcenia kadr dla turystyki kulturowej z 2015 r. [Buczkowska 2015a, s. 100-102]. Blisko 30 (z 60) absolwentów specjalności turystyka kulturowa w poznańskiej AWF wypełniło wówczas przesłany im kwestionariusz wywiadu. Wnioski z tego badania (ze względu na jego rozmiar trudno mówić o reprezentatywności próby, warto jednak zasygnalizować jego rezultat) były następujące: „Zasadność podejmowania studiów na specjalności turystyka kulturowa potwierdzają wypowiedzi wszystkich absolwentów, mimo że nie zawsze zdobyłą podczas nich wiedzę wykorzystują w pracy (...). Wielu z absolwentów zwróciło uwagę nie tylko na poszerzenie wiedzy dzięki studiowaniu turystyki kulturowej, ale też na osiągnięty wówczas samorozwój, zmianę spojrzenia, kształtowanie relacji międzyludzkich itd.”. Opinia powyższa wynika zapewne z faktu, że we wspomnianej uczelni studia na specjalności realizowane są już przez 9 kolejnych roczników (program jest więc nieustannie ulepszany i modyfikowany), a prowadzone są przez nauczycieli będących jednocześnie badaczami i działaczami turystyki kulturowej, organizatorami konferencji tematycznych, którzy sami też nieustannie się w tej tematyce dokształcają.

Kwestię przygotowania kadry naukowo-dydaktycznej do kształcenia w zakresie turystyki kulturowej poruszamy m.in. dlatego, że jej przedstawiciele w znacznej większości (kadra z prawie 35 uczelni na 40, które kiedykolwiek taką edukację oferowały lub prowadziły) nie uczestniczyli do tej pory w konferencjach naukowych z tej tematyki⁴, tym samym nie opublikowali też artykułów z zakresu zagadnień konferencyjnych (a te odnoszą się zawsze do bieżących treści, trendów itp.). Może gdyby takowy udział w życiu naukowym

⁴ Rzecz dotyczy m.in. omawianych w artykule konferencji cyklicznych „Turystyka w humanistycznej perspektywie” w Poznaniu w latach: 2008, 2010, 2012, 2014. Współautorka artykułu, będąc członkiem komitetu organizacyjnego każdej z tych konferencji, wysnuła powyższy wniosek na podstawie list uczestników. Ponadto, odnosimy się do konferencji łódzkich z cyklu „Kultura i Turystyka” z lat 2006-2016 – wniosek wyciągnięty na podstawie analizy *Indeksu wystąpień* zawartego w publikacji *10 lat konferencji Kultura i Turystyka 2006-2016* (2017, s. 34-45).

badaczy turystyki kulturowej podejmowali, to programy studiów i specjalności byłyby bardziej doprecyzowane i pozwalały kształcić kadry dla turystyki kulturowej na poziomie, jakiego wymaga od nich dzisiaj rynek.

Część 4. Koncepcje i wdrożenia, aktywne podmioty i nowe produkty turystyki kulturowej (AMR)

W obszarze strategii i koncepcji odnoszących się do turystyki kulturowej wyraźniejsze oddziaływanie badań naukowych dało się zauważyć później niż w zakresie badań i publikacji. Zapewne było to rezultatem zaproszenia badaczy turystyki kulturowej do współpracy w opracowywaniu nowych lokalnych programów rozwijania turystyki i strategii organizacji, a także projektów i produktów turystycznych (względnie modyfikacji już istniejących) dopiero po tym, jak ich prace znalazły się w powszechnym obiegu, zostały uwzględnione w dydaktyce akademickiej (co z kolei oddziało zwiększeniem liczby multiplikatorów), a formułowane przez nich postulaty i całościowe koncepcje stały się znane licznym przedstawicielom branży turystycznej i środowisk samorządowych odpowiedzialnych za ten obszar lokalnego zarządzania. Przyniosło to wyższą rozpoznawalność samym badaczom i ich dorobkowi, spowodowało zlecenie im prowadzenia szeregu badań i analiz oraz włączenie ich do prac koncepcyjnych nad nowymi strategiami i produktami.

Wpływ badań na zmianę sposobu organizacji dał się zauważyć szczególnie w dwóch obszarach. Jednym z nich są szlaki kulturowe. Najpierw po ich masowym „wysypie” spowodowanym dotacjami Unii Europejskiej na rozwój turystyki zostały one skrytykowane przez badaczy jako czysto wirtualne projekty bez szans na dłuższe funkcjonowanie, co w perspektywie ich dalszych losów okazało się słuszne. Począwszy od roku 2009 koordynatorzy niektórych szlaków z tej grupy zaczęli uwzględniać wyniki badań i postulaty środowiska naukowego. Owocem tego nowego podejścia była zmiana postawy samorządów zarządzających regionalnymi szlakami, jak w przypadku Małopolskiego Szlaku Architektury Drewnianej [SAD Małopolski 2018 [www](#)] względnie gruntowne modyfikacje koncepcji i strategii szlaków, jak w przypadku Szlaku Zabytków Techniki [SZT 2018 [www](#)] a nawet ich struktury, jak w przypadku Szlaku Piastowskiego [SzP 2018 [www](#)] czy Szlaku Fortyfikacji Mazurskich [Mikos v. Rohrscheidt 2018a; SFM 2018 [www](#)], a także przystąpienie do tworzenia nowych systemów tego rodzaju z uwzględnieniem specjalnie opracowanych analiz potencjału i koncepcji zarządzania nimi oraz z zaangażowaniem ekspertów z różnych dziedzin, jak w przypadku Szlaku Kulturowego Kanału Elbląskiego [LGD KE 2018 [www](#)]. Wpływ analiz i koncepcji na poprawę organizacji systemów i produktów także w tym obszarze pozostaje ograniczony, jeśli przyjąć rzeczywiste funkcjonowanie ponad 40 realnie istniejących szlaków kulturowych w naszym kraju [Mikos v. Rohrscheidt 2010b, s. 47-49], jednak prace analityczne prowadzone w odniesieniu do kilku kolejnych ważnych polskich szlaków (m.in. niektórych odcinków Drogi Świętego Jakuba i małopolskiej pętli Szlaku Cysterskiego) pozwalają mieć nadzieję na kontynuację tego procesu.

Druga dziedzina, w której zauważalny jest wpływ naukowych analiz, to obszarowe strategie rozwoju turystyki. Prace polskich badaczy turystyki kulturowej są mniej więcej od roku 2012 coraz szerzej uwzględniane przez ich autorów, a ich postulaty i wskazania stają się ważnymi elementami nowych koncepcji i programów. W ten sposób turystyka kulturowa zostaje doceniona i staje się obszarem, któremu dedykowane są odrębne programy i produkty, a założenia nowych strategii korespondują z wynikami analiz, są formułowane w oparciu o zweryfikowane zasoby, uwzględniają rzeczywiste potrzeby turystów kulturowych oraz zawierają nowoczesne rozwiązania. Jest tak zarówno w przypadku rosnącej liczby strategii regionalnych, jak makroregionalnych i lokalnych. Przykładem tych pierwszych jest przyjęta w roku 2016 strategia rozwoju turystyki dla Wielkopolski uwzględniająca prace analityczne czterech badaczy turystyki kulturowej: Krzysztofa Kasprzaka, Zygmunta Kruczka, Armina

Mikosa v. Rohrscheidt, Andrzej Stasiaka [*Strategia RTW Wielkopolskiego...* 2016], odnosząca się w wielu miejscach do potencjału potrzeb turystyki kulturowej oraz formułująca postulaty w zakresie organizacji jej produktów. Przykładem dla drugiej grupy może być dokonana w roku 2014 na zlecenie Zarządu Powiatu Gnieźnieńskiego modyfikacja strategii rozwoju turystyki dla tegoż powiatu, opracowana przez badacza turystyki kulturowej i wprowadzająca szereg produktów opartych na bogatych, nierzadko do tej pory nieuwzględnianych walorach antropogenicznych oraz proponująca nowoczesne rozwiązania z zarządzania i marketingu tych produktów [*Strategia RRTdP Gnieźnieńskiego* 2014]. Jako przykład dla strategii lokalnych może posłużyć dokument formułujący strategię rozwoju turystyki dla miasta Oświęcim opracowany w trybie ekspercko-partycypacyjnym przez zespół pod kierunkiem Zygmunta Kruczka [*Strategia RT w Oświęcimiu* 2018].

W ostatnich pięciu-sześciu latach coraz liczniejsze szkolenia dotyczące rozwoju turystyki organizowane w skali regionów, lokalnej oraz dla uczestników istniejących organizacji i grup produktowych (m.in. Lokalnych Organizacji Turystycznych, Lokalnych Grup Działania czy tematycznych klastrów) dotyczą opracowywania strategii i koncepcji produktów oraz tworzenia niekomercyjnych programów turystyki kulturowej. Dominują wśród nich szkolenia poświęcone rozwijaniu tematycznych produktów dedykowanych poszczególnym formom turystyki kulturowej, których program opracowują i które realizują badacze i dydaktycy. Ich rozpiętość tematyczna jest duża i odpowiada zwykle dominującemu typowi zasobów, stwierdzonego dla danego regionu lub już istniejącemu produktowi, dla którego opracowuje się nowe koncepcje funkcjonowania na rynku turystycznym. Przykładami z ostatniego roku mogą być warsztaty poświęcone turystyce kulinarnej, w tym enoturystyce na Podkarpaciu, gdzie funkcjonuje większość polskich winnic [KCER 2017 www], kilkuetapowe warsztaty odnoszące się do ekomuzeów organizowane przez aktywną w obszarze turystyki Lokalną Grupę Działania w Elblągu [Ekomuzeum Warsztaty 2017 www] czy lokalnych pakietów turystyczno-kulturowych opartych o walory wielokulturowego dziedzictwa regionu opolskiego [OROT 2017 www]. Liczne szkolenia dotyczyły także organizacji i produktów turystycznych polskich szlaków kulturowych; przykładem rozbudowanego przedsięwzięcia tego rodzaju może być seria takich szkoleń dla interesariuszy Szlaku Piastowskiego zrealizowanych w pięciu miejscowościach [*Szkolenie SzP* 2015 www].

W zagospodarowaniu zasobów i tworzeniu nowych atrakcji wpływ naukowych analiz polskich badaczy turystyki kulturowej jest głównie pośredni. Można go odnaleźć albo w zestawieniu zespołów opracowujących koncepcje obiektów i programów, których są oni członkami, albo w samych dokumentach koncepcyjnych, których autorzy powołują się na analizy i na ich wynikach oraz wnioskach opierają poszczególne obszary funkcjonowania podmiotów, relacje z turystami i organizatorami turystyki albo wyprowadzają z nich szczegółowe rozwiązania. W szczególności dotyczy to nowych multimedialnych ekspozycji w centrach interpretacji, tak jak w Bramie Poznania ICHOT⁵ [*Brama Poznania* 2018 www], w przestrzeni szlaków kulturowych lub w miastach, rzadziej są one głównym powodem przebudowy ekspozycji względnie tworzenia nowych odrębnych wystaw, jak w wielkopolskich Pyzdrach [MZR Pyzdry 2018 www]. Wyniki analiz dotyczących turystyki kulturowej uwzględniają również nowsze opracowania dla edukatorów i nauczycieli, tworzone m.in. przez polskie centra interpretacji dziedzictwa, jak na przykład Brama Poznania ICHOT [*Dziedzictwo OT w Poznaniu* 2013].

W ostatnich latach postulaty badaczy turystyki kulturowej pojawiają się i są brane pod uwagę również w koncepcyjnych dyskusjach środowiska polskich muzeologów [Kap 2016, s. 111-116], do których są oni także zapraszani [ZWAM 3/2016 s. 73-141] co jest pierwszym

⁵ Warto zauważyć, że od początku działalności tego obiektu do dziś około połowy jego zespołu pracowników merytorycznych stanowią absolwenci specjalności „turystyka historyczna” poznańskiego uniwersytetu, którzy podczas studiów mieli intensywny kontakt z badaczami turystyki kulturowej jako wykładowcami.

krokiem do ich szerszego uwzględnienia w koncepcjach nowych ekspozycji i strategiach opracowywanych dla nowo otwieranych obiektów muzealnych.

Znaczna grupa nowatorskich koncepcji i rozwiązań, zidentyfikowanych m.in. podczas badań zagranicznych i proponowanych jako sprawdzone, w wielu przypadkach od początku opracowywanych przez polskich badaczy, znalazła zastosowanie w lokalnych programach i produktach turystyki kulturowej. Przyczyną tego może być fakt, że nie wymagają one tak znacznych środków finansowych jak inwestycje w nowe atrakcje, a decyzja o ich zastosowaniu równie często jak od samorządów i instytucji publicznych zależy od prywatnych podmiotów lub małych, lokalnych organizacji. Pierwszym obszarem, w którym można stwierdzić obecność takich zastosowań, jest interpretacja dziedzictwa. Pojawiają się one zarówno w ofertach zwiedzania miejscowości i obiektów, jak i w aplikacjach turystycznych, często wprost wykorzystujących treści nowoczesnych przewodników. Przykładowo, w lokalnej ofercie zwiedzania turystycznego Gdańska, zarządzanej przez Instytut Kultury Miejskiej w tym mieście, pojawiły się w ramach projektu *Metropolitanka* w ostatnich latach – obok regularnie realizowanych zwiedzań historycznych i tematycznych – także zwiedzania alternatywne m.in. spacery „herstoryczne” oraz oprowadzania z perspektywy, np. Szlakami Kobiet [IKM 2018 www] zbieżne z opisami i postulatami krajowych metodyków interpretacji dziedzictwa [Mikos v. Rohrscheidt 2014b, s. 224-233]. Z kolei zwiedzanie fabularyzowane, opisane i propagowane przez współautora niniejszego tekstu, począwszy od pierwszej jego realizacji przez studentów specjalności turystyka kulturowa w Gnieźnie (2009) a potem wprowadzenia do oferty operatora przewodnictwa w Toruniu [Urbanowicz 2011, s. 186-187], w kolejnym roku pojawiło się także w Bydgoszczy, Łodzi i Ogrodzieńcu [Tamże, s.187] a potem w kolejnych miastach i obiektach.

Koncepcje interpretacji dziedzictwa dla turystów opracowane przez polskich badaczy zostały zrealizowane (w wielu przypadkach pod ich kierunkiem) w postaci przewodników tematycznych i aplikacji turystycznych. Przykładem tego pierwszego może być bazujący na koncepcji sylabusa miejsc poznański przewodnik tematyczny *30 sposobów na Poznań* (2012) a drugiego – opracowana dla powiatu gnieźnieńskiego aplikacja turystyczna *13 pomysłów na Gniezno* [2018]. Rozpowszechniły się także tzw. paszporty turystyczne, projekty przeniesione na polski grunt z inicjatywy jednego z badaczy już w roku 2007 [Paszport Wielkopolanina], a dziś funkcjonujące w kilkudziesięciu miastach i mikroregionach oraz na kilku szlakach kulturowych. We współpracy z naukowcami ze środowiska lub niezależnie od nich powstało kilkaset gier miejskich – form samodzielnej eksploatacji dziedzictwa i edukacji przez turystykę, przy czym miastami, w których proponuje się ich najszerszą ofertę, są Poznań i Kraków [Piasta 2011, s. 329-331; Warcholik 2014, s. 10-13]. Prawdopodobnie zasługą konferencji (m.in. w Łodzi, poświęconych związkowi turystyki i kultury) i szkoleń lokalnych jest z kolei upowszechnienie w latach 2010-2018 questingu jako formy turystycznej eksploracji dziedzictwa, choć w tym przypadku wprowadzenie jej do polskiej przestrzeni turystycznej i oferty odbyło się bez bezpośredniego udziału środowiska badaczy.

Zauważalny natomiast jest ich wpływ na rozpowszechnianie nowoczesnych ofert turystycznych, m.in. pakietów lokalnych, pobytowych, tematycznych. W programach szkoleń i warsztatów organizowanych w różnych miejscach Polski jako eksperci prezentujący strukturę i sposoby wprowadzania oraz zarządzania nimi powtarzają się Zygmunt Kruczek i Łukasz Gawęł (Kraków), Armin Mikos v. Rohrscheidt i Hubert Gonera (Poznań), Piotr Kociszewski (Warszawa), Andrzej Stasiak (Łódź) czy Tomasz Duda (Szczecin).

Trudniej wykazać bezpośredni wpływ analiz i opracowań naukowych na strukturę produktów turystyki kulturowej w Polsce – wymagałoby to szerszej zakrojonych badań z udziałem setek menedżerów, zarówno dużych operatorów turystyki, jak i lokalnych ofert w małych rozproszonych ośrodkach. Na pewno jednak związek z ich działalnością badawczą i dydaktyczną ma stopniowe wyodrębnianie w ofercie licznych polskich biur podróży i portali

turystycznych kategorii ofert takich jak „wycieczki kulturowe”, „wyprawy edukacyjne”, podróże „tematyczne”, „biograficzne”, „kulinarne”, „literackie”, „historyczne” i inne. Pomaga to świadomym swoim potrzeb turystom poszukiwać ofert odpowiadających ich zainteresowaniom, popularyzuje tę grupę aktywności turystycznych, a przez możliwość porównania programów i świadczeń w ramach takich ofert przez konsumentów (a także między sobą przez samych oferentów) pośrednio przyczynia się również do wzbogacania ich spektrum, podnoszenia poziomu organizacji i wyższej dbałości o obszar interpretacji dziedzictwa, który jest rdzeniem tej grupy produktów. Przykłady takiej segmentacji oferty można znaleźć zarówno w działalności dużych podmiotów, jak portalu turystycznego Polska Travel [Polska Travel 2018 www], jak i małych podmiotów, jak warszawskiego biura Krzysztofiak [Krzysztofiak 2018 www]. Zjawiskiem jak na razie marginalnym w skali krajowej, ale mającym rosnące znaczenie w perspektywie trendów indywidualizacji zachowań turystycznych i rozwarstwiania się zainteresowań turystów ma funkcjonowanie operatorów wyspecjalizowanych na organizację wypraw kulturowych lub podróży dedykowanych ich określonemu rodzajowi, odpowiadającemu danej formie turystyki kulturowej. W roku 2008 zidentyfikowano pięć podmiotów z tej pierwszej grupy [Mikos v. Rohrscheidt 2008, s. 316-319] i kilkadziesiąt z drugiej, przeważnie wyspecjalizowanych w organizacji pielgrzymek i afiliowanych przy instytucjach kościelnych, podczas gdy w roku 2011 tych pierwszych było już niemal 20, a dodatkowo pojawiły się biura wyspecjalizowane w organizacji turystyki edukacyjnej niezależnej od wycieczek szkolnych (12), kulturowej turystyki studyjnej (4), kulturowe podróże egzotyczne (10) podróże do miast (8) i podróże kulinarne (9) [Malchrowicz 2011, s.79-86]. Pobieżny przegląd ofert polskich biur podróży wskazuje, że liczba takich podmiotów powoli, ale stabilnie wzrasta.

Najsłabiej kwestia wyodrębnienia i profesjonalnego tworzenia oferty wypraw oraz pobytowych pakietów tematycznych wygląda w obszarze krajowych podróży eventowych – osoby zainteresowane udziałem w cyklicznych imprezach kulturalnych są jak dotąd w naszym kraju zmuszone do organizowania swojego wyjazdu i pobytu na własną rękę. Może to mieć związek ze słabym rozpoznaniem profilu polskich turystów eventowych i ich zachowań turystycznych. Podobnie niewielki jest poziom powiązania oferty kulturowej i turystyki aktywnej, co jest spotykane tylko w pojedynczych przypadkach [*Nature Travel* 2018 www], nie stwierdzono także dotychczas działalności podmiotów oferujących wycieczki o ponadlokalnej skali dla setek tysięcy goszczących corocznie w polskich kurortach uczestników turystyki zdrowotnej. Wymienione luki w krajowej ofercie mogłyby zostać zagospodarowane przez nowe podmioty, które – z tytułu „premię za pierwszeństwo” w danym obszarze – mogłyby liczyć na stosunkowo szybki zwrot inwestycji oraz ponadprzeciętne tempo rozwoju.

Sukcesy i porażki badaczy turystyki kulturowej w Polsce – podsumowanie (KBG)

Na podstawie wyników przeprowadzonej i szczegółowo zaprezentowanej w tekście analizy autorzy zidentyfikowali i punktuja poniżej (dla przejrzystości zagadnienia) najważniejsze atuty, sukcesy i mocne strony polskiej turystyki kulturowej (omówione są najpierw) oraz mankamenty, luki i słabe strony w zakresie jej organizacji i badań nad nią (omówione w drugiej kolejności).

Atuty, sukcesy i mocne strony polskiej turystyki kulturowej

1. Udało się zbudować świadomość turystyki kulturowej jako gałęzi i odrębnego rodzaju turystyki (i odróżnić ją w potocznej świadomości od krajoznawstwa, co było na początku dużym problemem i spotykało się z oporem). Jednocześnie udało się wprowadzić

- do literatury naukowej oraz języka codziennego określenie: „turystyka kulturowa”, skutecznie wypieniając z nich – nieoddające rzeczywistości ich treści a będące tłumaczeniem „kalką” z języka angielskiego – pojęcie „turystyka kulturalna”.
2. Wykształcono pierwsze pokolenie wykwalifikowanego personelu, który może zarządzać turystyką kulturową w samorządach, kreować jej lokalnymi produktami i opracowywać oraz realizować wycieczki kulturowe. Kształceniem (i próbami kształcenia) w zakresie turystyki kulturowej – tak na kierunku, jak i specjalności – zainteresowało się z kolei w ostatnim dziesięcioleciu aż blisko 40 uczelni na terenie całego kraju.
 3. Skonsolidowano środowisko badaczy i częściowo ustalono wspólny język krytycznej refleksji oraz wywołać ferment dyskusji naukowych (Forum Gnieźnieńskie, cykliczne konferencje). Ponadto sukcesywnie rok po roku rozpoznawano potencjał i popyt na turystykę kulturową oraz opracowano szereg oryginalnych koncepcji dostosowanych do warunków rozwoju turystyki w Polsce. Przeprowadzono też liczne badania (choć na małą skalę), które mogą stanowić podstawę do dalszych działań projektowych w przyszłości.
 4. Czasopismo naukowe „Turystyka Kulturowa” okazało się niezwykle przydatnym i ważnym periodykiem, które od dziesięciu lat nieustannie się rozwija, ulepsza, osiąga coraz lepsze punktacje w zestawieniach (obecnie: 9 punktów MNiSW, lista B), a prawie każdy badacz turystyki kulturowej rozpoznaje je i ma na swoim koncie publikacje na jej łamach.
 5. Zyskano akces do światowej refleksji na temat turystyki kulturowej: przez bogate korzystanie z wyników jej badań, konferencje międzynarodowe w Polsce i udział polskich badaczy w konferencjach zagranicznych, poprzez polskie publikacje w zagranicznych czasopismach, zbiorach i seriach oraz obcojęzyczne w polskich czasopismach; także poprzez zaangażowanie w grupy badawcze m.in. w ramach stowarzyszenia ATLAS.
 6. Wprowadzono pewne wzorcowe produkty turystyczne (niektóre szlaki, trasy, typy przewodnictwa) i nowoczesne rozwiązania do zarządzania produktami (aplikacje, platformy zarządcze). Ponadto, za pośrednictwem „Turystyki Kulturowej” dokonywana jest już kolejny rok z rzędu systematyczna analiza potencjału turystyczno-kulturowego według jednolitych (a tym samym porównywalnych) metod.
 7. Bibliografia publikacji polskich autorów na temat turystyki kulturowej wzbogaciła się o kilkadziesiąt opracowań monograficznych w stosunku do pierwszych czterech książek wydanych w 2008 roku, a także liczy dziś co najmniej kilkaset ważnych artykułów i innych tekstów.

Mankamenty, luki i słabe strony polskiej turystyki kulturowej⁶

1. Mimo tworzenia oferty kształcenia w zakresie turystyki kulturowej przez tak wiele uczelni, nie na wszystkich z nich kierunki i specjalizacje finalnie ruszają, a programy kształcenia nierzadko zawierają niewłaściwie dobrane (niewystarczająco) treści. Trudno stwierdzić dlaczego turystyka kulturowa nie cieszy się wśród studentów takim zainteresowaniem jak potrzebuje tego rynek. Ponadto wielu wykładowców owych treści nie uczestniczy w spotkaniach i aktywności środowiska badaczy, co może przekładać się na jakość kształcenia (wykorzystanie wiedzy wtórnej).
2. W kwestii kształcenia dodać należy także, że nie udało się w minionym okresie ustanowić standardów kształcenia kadry dla interpretacji dziedzictwa w turystyce, czemu winne jest głównie państwo, które przeprowadziło deregulację zawodów pilota wycieczek i przewodnika turystycznego.

⁶ Punktuąc słabe strony jako pierwsze wskazujemy te kwestie, które zaprezentowano także w kontekście sukcesu, w celu pokazania tzw. „drugiej strony medalu”.

3. Choć udało się skonsolidować środowisko badaczy, to na tym etapie opiera się ono tylko o nieduże wspólne projekty czy publikacje. Do tej pory nie przeprowadzono przekrojowych badań obiektów – atrakcji, imprez turystyki kulturowej, eventów ani profilu i zachowań turystów kulturowych, co wynika z braku funduszy, a te z kolei z nieuzyskiwania wsparcia dla wniosków chociażby z NCN (nie wiadomo jednak czy wynika to z nierozumienia istotności tych badań przez recenzentów projektów, problemów z umiejscowieniem turystyki wśród dziedzin i dyscyplin naukowych czy z ich niedopracowania).
4. Zyskanie akcesu do światowej refleksji na temat turystyki kulturowej tylko w niewielkim stopniu zaprezentowały publikacjami polskich badaczy w czołowych czasopismach czy zbiorczych monografiach. Wynika to jednak zapewne z faktu, że przez ostatnie 10 lat świat nauki oraz rynek turystyki kulturowej w Polsce potrzebowały publikacji i doniesień właśnie po polsku, z przeznaczeniem dla polskiego odbiorcy (często: nienaukowca, niewładającego obcymi językami).
5. Nie udało się stworzyć na szerszą skalę sieciowych produktów turystycznych, czego przyczyną jest m.in. polski opór przed łączeniem się i współpracą, a także tzw. pospolite ruszenie na początku, a potem brak konsekwencji; ponadto spowodowane to jest niechęcią do łączenia środków publicznych i prywatnych na poziomie lokalnym oraz do tworzenia ofert pakietowych wieloźródłowych.

Zakończenie (KBG)

Dziesięć lat rozwoju turystyki kulturowej w Polsce to bardzo ważny czas – z całą pewnością niezamarnowany, ale i czas niełatwy. Środowisko naukowe i branża turystyczna stopniowo wdrażała w życie treści rozpoznane wcześniej i zaawansowane w innych krajach, zwłaszcza Europy Zachodniej, aczkolwiek dostosowanie ich do naszych realiów na początku wymagało wielu wysiłków. Naukowo i turystycznie byliśmy na niwie turystyki kulturowej początkowo dalej niż zagranicą, jednak w przeciągu 10 lat szybko i właściwie nadrobiliśmy wcześniejsze braki w tym zakresie.

W opracowaniu podsumowującym ostatnią dekadę dociekań i badań nad turystyką kulturową na świecie, Greg Richards [2018, s. 3] podaje, że ilość publikacji z tej tematyki wzrosła z niecałych 100 w 1990 roku do ponad 6000 w roku 2016, przy czym największy ich przyrost zanotowano w latach 2005-2015. W Polsce największy rozkwit tej literatury miał miejsce w latach 2008-2014, tak więc wpisaliśmy się w światowe statystyki. Warto zwrócić uwagę także na tematykę, którą zajmowali się badacze na świecie w omawianym okresie – i w obręb której także się wpisaliśmy. Na podstawie zestawienia, które Richards [2018, s. 3] sporządził na podstawie Google Scholar i bazy Scopus wynika, że zagadnienia te były następujące: turystyka kulturowa jako forma konsumpcji kultury, motywacje w turystyce kulturowej, ekonomiczne aspekty turystyki kulturowej, relacje pomiędzy turystyką a dziedzictwem kulturowym, wzrost gospodarki kreatywnej, powiązania antropologii z turystyką kulturową. Wśród tematów, które badacz [Richards 2018, s. 13] wskazuje jako ważne do podjęcia w kolejnych latach są takie, którymi polscy naukowcy już się zajmują i które mogliby również rozważyć. Mowa tu o następujących treściach: 1) nieustanne redefiniowanie i precyzowanie pojęcia turystyka kulturowa w konsekwencji zmian współczesnego świata, 2) turyści kulturowi a uczestnicy turystyki kulturowej (rzecz o tożsamości), 3) synergia kultury i turystyki w ujęciu ekonomicznym, 4) polityka i polityki państwa w zakresie wspierania turystyki kulturowej; 5) aplikacje nowych technologii w turystyce kulturowej, 6) udział kultury w dzisiejszej turystyce kulturowej (zagadnienie autentyczności). Wreszcie, po latach niezauważania problemu, w raporcie zawarto także zapis o dotychczasowej hegemonii języka angielskiego w badaniach nad turystykę na świecie i tym

samym o konieczności dopuszczania głosów w innych językach, chociażby we wprowadzonym nazewnictwie w turystyce kulturowej.

Zdaniem autorów, przed turystyką kulturową w Polsce stoją ogromne perspektywy dalszego rozwoju tej dziedziny badań, aczkolwiek od 1 października 2018 r (wejście w życie tzw. Konstytucji dla Nauki) badaczy trapią też takie kwestie jak: nowa klasyfikacja dziedzin nauki, w którą jeszcze trudniej niż kiedyś wpisać turystykę kulturową, trudności z pozyskiwaniem (chociażby z powyższego powodu) grantów na badania, zapowiedzi likwidacji listy B czasopism i znaczne ograniczenie wówczas rangi „Turystyki Kulturowej”.

By środowisko badaczy turystyki kulturowej nie poddało się niekorzystnym frontom i by dalej, tak jak do tej pory (jednakże z większą chociażby ilością dużych zespołowych międzyinstytucyjnych projektów) wiedza naukowa o turystyce kulturowej rozwijała się, kończymy nasz tekst łacińską maksymą:

„Gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo”⁷.

Bibliografia:

- 30 sposobów na Poznań. Przewodnik tematyczny, 2012, KulTour.pl, Poznań
- ATLAS Cultural Tourism Bibliography, Updated April 2018, Association for Tourism and Leisure Education and Research, G. Richards (red.), Research Gate, https://www.researchgate.net/publication/324030254_ATLAS_CULTURAL_TOURISM_BIBLIOGRAPHY (27.03.2018)
- Awedyk M., 2009, *Pozaeuropejska turystyka poznawcza mieszkańców Polski w aspekcie przemian ustrojowych*, Wyd. Bogucki, Poznań
- Banaszkiewicz M., 2012, *Dialog międzykulturowy w turystyce. Przypadek polsko-rosyjski*, Wyd. UJ, Kraków
- Borzyszkowski J., 2015, *Organizacje zarządzające obszarami recepcji turystycznej*, WU Politechniki Koszalińskiej, Koszalin
- Buczowska K., 2008, *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny*, AWF Poznań
- Buczowska K., 2014, *Portret współczesnego turysty kulturowego*, AWF Poznań
- Buczowska K., 2015, *Results of the Atlas Cultural Tourism Research Project in Poznań, Poland*, Recharcs G. (red.), *ATLAS Cultural Tourism Research Project - Research Report 2008-2013*, ATLAS
- Buczowska K., 2015a, *Kształcenie kadr dla sektora turystyki kulturowej w Polsce*, [w:] Bosiacki S. (red.), *Kształcenie kadr dla gospodarki turystycznej i rekreacji. Stan obecny i prognozy*, Wyd. AWF, Poznań
- Buczowska K., 2015b, *Raport: Studia turystyki kulturowej na polskich uczelniach w latach 2002-2015*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, s. 122-125
- Buczowska K., Mikos v. Rohrscheidt A. (red.), 2009, *Współczesne formy turystyki kulturowej*, AWF Poznań
- Cynarski W., 2010, *Spotkania, konflikty, dialogi – analiza wybranych obszarów kultury fizycznej i turystyki kulturowej*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów
- Derek M. (red.), 2014, *Turystyka kulinarna*, „Prace i Studia Geograficzne” (tom 52), Wyd. WGiSR UW, Warszawa
- „Ekonomiczne Problemy Turystyki” - czasopismo naukowe, nr od 10 do 42 (roczniki 1008 – 2018), www.wzieu.pl/?y=4502&yy=6593 (9.09.2018)
- „Folia Turistica” – czasopismo naukowe, nr od 19 do 46 (roczniki 2008-2018) - www.folia-turistica.pl/index.php/pl/numery-archiwalne (9.09.2018)
- „Folia Turistica”, 2012, nr 27 (red. P. Różycki) numer tematyczny poświęcony turystyce religijnej
- „Folia Turistica”, 2015, nr 37 (red. M. Banaszkiewicz i S. Owsianowska), *Anthropology of Tourism* – numer tematyczny poświęcony antropologii turystyki

⁷ „Kropla drąży skałę nie siłą, lecz częstym spadaniem”

- „Folia Turistica”, 2016, nr 39, (red. M. Zowisło, Z. Kruczek, B. Szczechowicz), *Turystyka w antropologicznej perspektywie* – numer tematyczny poświęcony antropologii turystyki
- Gaweł Ł., *Szlaki dziedzictwa kulturowego. Teoria i praktyka zarządzania*, Wyd. UJ, Kraków
- Giergiel T.(red.), 2008, *Archeoturystyka. Nowoczesny produkt turystyczny (materiały z konferencji Czyżów Szlachecki, 10-11, 18.stycznia 2008)*, Wyd. LOT, Sandomierz
- Gołuchowski J., Spyra Z., 2014, *Zarządzanie w kulturze, sztuce i turystyce kulturowej*, CeDeWu.pl. Warszawa
- Hochleitner J. (red.) 2016, *Wyzwania turystyki kulturowej w Malborku*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork
- Horolets A., 2013, *Rosja w tekście i w doświadczeniu. Analiza współczesnych polskich relacji z podróży*, Nomos, Kraków
- „IDO – Ruch dla Kultury” – czasopismo naukowe, tomy od VIII do XVII (lata publikacji 2008-2017) – www.idokan.pl (9.09.2018)
- Jackowski A.; Mróz F.; Chodorowicz I. (red.), 2008, *Drogi św. Jakuba w Polsce: stan badań i organizacja*, Wyd. Podhalańska PWSZ w Nowym Targu
- Janicka J. (red.) 2011, *Dziedzictwo kulturowe wsi a turystyka*, Wyd. UP w Lublinie, Lublin
- Jędrzyak T., 2008, *Turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa
- Jędrzyak T., 2010, *Wiejska turystyka kulturowa*, Wyd. PWE, Warszawa
- Jędrzyak T., Mikos v. Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa.
- Kap M., 2016, *Muzeum w dobie konwergencji i nowych mediów. nowe trendy, nowe technologie, nowe możliwości*, „Kultura- Media- Teologia”, nr 25, s. 100-132
- Kasprzak K., 2018, *Teoria i praktyka turystyki kulturowej. Stan badań, praktyczne zastosowania i perspektywy rozwoju na łamach „Turystyki Kulturowej” w latach 2008-2018*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5
- Kazimierczak M. (red.), 2008, *W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową*, AWF Poznań
- Kazimierczak M. (red.), 2010, *Współczesne podróże kulturowe*, AWF Poznań
- Kazimierczak M.(red.) 2012a, *Jakość życia w kulturowych przestrzeniach podróżowania*, AWF Poznań
- Kazimierczak M. (red.) 2012b, *Turystyka kulturowa w regionie lubuskim*, PWSZ w Sulechowie, Sulechów
- Kazimierczak M. (red.), 2014, *Etyczny wymiar podróży kulturowych*, AWF Poznań
- Kowalczyk A. (red.), 2008, *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Wyd. UW, Warszawa
- Kowalczyk A. (red.), 2010, *Turystyka zrównoważona*, Wyd. PWN, Warszawa
- Krakowiak B., Stasiak A., Włodarczyk B. (red.), 2013, *Kultura i turystyka: miejsca spotkań*, ROTWŁ, Łódź:
- Krakowiak B., Stasiak A. (red.), 2014, *Kultura i turystyka – w kręgu wydarzeń*, ROTWŁ, Łódź
- Krakowiak B., Stasiak A.(red.), 2015, *Kultura i turystyka – wokół wspólnego stołu*, ROTWŁ, Łódź
- Krawczyk Z., Lewandowska-Tarasiuk E., Sienkiewicz J.W. (red.), 2009, *Człowiek w podróży*, Wyd. Almamer, Warszawa
- Kroplewski Z., Panasiuk A. (red.), 2010, *Turystyka religijna*, Wyd. US, Szczecin
- Kroplewski Z., Panasiuk A. (red.), 2011a, *Turystyka religijna. zagadnienia interdyscyplinarne*, Wyd. US, Szczecin
- Kroplewski Z., Panasiuk A. (red.), 2011b, *Turystyka religijna. Atrakcje turystyki religijnej*, Wyd. US, Szczecin
- Kruczek Z. (red.) 2011a, *Piloci i przewodnicy na styku kultur. Materiały z VI Forum Pilotażu i Przewodnictwa w Szczecinie*, Proksenia, Kraków
- Kruczek Z., 2011b, *Atrakcje turystyczne. Fenomen, typologia, metody badań*, Proksenia, Kraków
- Kruczek Z. (red.) 2012, *Specjalizacja i profesjonalizacja we współczesnym pilotażu i przewodnictwie. Materiały z VII Forum Pilotażu i Przewodnictwa*, Proksenia, Kraków
- Kruczek Z., 2017, *Frekwencja w polskich atrakcjach turystycznych w latach 2011-2015. Dynamika, trendy, studia przypadków*, Proksenia, Kraków
- Kultura i turystyka. 10 edycji konferencji Kultura i Turystyka 2006-2016*, 2017, ROT Województwa Łódzkiego, Łódź
- Leniartek M. K. (red.), 2010, *Komercjalizm turystyki kulturowej*, WSZ, Wrocław

- Malchrowicz E., 2011, *Polscy touroperatorzy turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 9, s. 78-89
- Marciszewska B., 2000, *Turystyka kulturowa a rozwój społeczno-ekonomiczny*, „Teoria Ekonomii”, nr 5/6 (21/22), Wyd. Uniwersytet Gdański, Gdańsk 2000, ss. 75-87
- Marciszewska B., 2001, *The Consumption of Cultural Tourism in Poland*, Richards G. (red.), [w:] *Cultural Attractions and European Tourism*, Wyd. CABI
- Matczak A. (red.), 2008, *Turystyka miejska*, WU WS Gospodarki, Bydgoszcz
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, GWSHM Gniezno
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2010a, *Światowa i polska refleksja naukowa na temat turystyki kulturowej. Bibliografia (stan: wrzesień 2010)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 10. s. 40-68
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2010b, *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*, Proksenia, Kraków
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2010c, *Studia turystyki kulturowej na polskich uczelniach - 2010*, „Turystyka Kulturowa”, nr 9, s. 52-55
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2011, *Obcy w Poznaniu. Historyczna metropolia jako ośrodek turystyki kulturowej*, KulTour.pl / Proksenia, Poznań / Kraków
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2012, *Bibliografia światowej i polskiej refleksji naukowej na temat turystyki kulturowej (stan: sierpień 2012)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, s. 79-112
- Mikos v. Rohrscheidt, 2013a, *Szlak Piastowski w przebudowie. Struktura, zarządzanie, oferta kulturowo-turystyczna*, Proksenia, Kraków
- Mikos v. Rohrscheidt 2013b, *Turystyka kulturowa w dobie przyspieszonej zmiany. Problemy zarządzania, promocji i badań turystyki kulturowej w Polsce*, KulTour.pl, Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2014a, *Kierunki badań i naukowa bibliografia turystyki kulturowej w Polsce i na świecie (stan: sierpień 2014)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 8, s. 86-135
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2014b, *Współczesne przewodnictwo miejskie. Metodyka i organizacja interpretacji dziedzictwa*, Proksenia / KulTour.pl, Kraków / Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2014c, *Ośrodki naukowe i badacze turystyki kulturowej w Polsce (Stan: październik 2014)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 10, s. 85-104
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2016, *Turystyka kulturowa w płynnej rzeczywistości. Quaestiones disputatae*, KulTour.pl Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2018a, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego Szlaku Fortyfikacji Mazurskich*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, s. 148-273
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2018b, *Historia w turystyce kulturowej*, WN PWN Warszawa
- Mokras-Grabowska J., Latosińska J., 2016, *Kultura i turystyka. Sacrum i profanum*, ROTWŁ, Łódź
- Niemczyk A., 2012, *Zróżnicowanie zachowań konsumentów na rynku turystyki kulturowej*, Wyd. UE w Krakowie, Kraków
- Niemczyk A., Seweryn R. (red.), 2015, *Turystyka muzealna. Przypadek Muzeum Narodowego w Krakowie*, Proksenia, Kraków
- Nowacki M., 2012, *Atrakcje turystyczne: koncepcje, stan, determinanty zadowolenia osób zwiedzających*, Wyd. AWF Poznań
- Ochmański A., 2014, *Raport: Oferta edukacyjna w zakresie turystyki kulturowej na polskich uczelniach. Stan na 1 sierpnia 2014*, „Turystyka Kulturowa” nr 9, s.128-135
- Orłowski B., 2008, *Fenomen turystyki industrialnej.*, „Region - Polityka - Promocja”, nr 6, Pułtusk
- Orłowski D. (red.) 2017, *Przestrzeń turystyki kulturowej*, WSTiJO Warszawa
- Orłowski D., Puchnarewicz E. (red.), 2010, *Turystyka kulturowa a regiony turystyczne w Polsce*, Wyd. WSTiJO, Warszawa
- Orłowski D., Wyleżalek J. (red.), 2011, *Związki polskiego dziedzictwa kulturowego z turystyką*, Wyd. WSTiJO, Warszawa
- Owsianowska S., Winiarski R. (red.), 2017, *Antropologia turystyki kulturowej*, Wyd. UJ, Kraków
- Paszport Wielkopolanina*, 2007, KulTour.pl, Poznań
- Pawlicz A., 2008, *Promocja produktu turystycznego: turystyka miejska*, Wyd. Difin, Warszawa
- Piasta M., 2011, *Wybrane działania miasta Poznania i innych podmiotów na rzecz turystyki w mieście* [w:] A. Mikos v. Rohrscheidt (red.), *Obcy w Poznaniu...*, s. 316-337
- Puchnarewicz E. (red.), 2010, *Wielokulturowość w turystyce*, Wyd. WSTiJO, Warszawa

- Richards G., 2018, *Cultural Tourism: A review of recent research and trends*, "Journal of Hospitality and Tourism Management", wrzesień, <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
- Roćko A. (red.), 2014, *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, Regionalne Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie, Warszawa
- Różycki P., 2016, *Turystyka a pielgrzymowanie*, WAM, Kraków
- Smith M., Richards G., 2013, *Routledge Handbook of Cultural Tourism*, Wyd. Routledge
- Soczyńska M., Wólkiewicz E., 2012, *Samotrzcę, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Wyd. IAIe, PAN, Warszawa
- Stasiak A. (red.), 2008, *Kultura i turystyka, razem czy oddzielnie?*, WSTiH w Łodzi, Łódź
- Stasiak A. (red.), 2009a, *Kultura i turystyka, razem, ale jak?*, WSTiH w Łodzi, Łódź
- Stasiak A. (red.), 2009b, *Kultura i turystyka: wspólnie zyskać!*, Wyd. WSTH w Łodzi, Łódź
- Strategia rozwoju turystyki dla Powiatu Gnieźnieńskiego z ujęciem produktów turystycznych na lata 2008-2020 (dokument zaktualizowany w roku 2014)*, Starostwo Powiatu Gnieźnieńskiego, (pdf)
- Strategia rozwoju turystyki w województwie Wielkopolskim do 2020 roku*, 2016, Zarząd Województwa Wielkopolskiego, Poznań (pdf)
- Strategia Rozwoju Turystyki w Oświęcimiu na lata 2018-2030*, 2018, Urząd Miasta Oświęcim
- Szczepanowski A., 2015, *Ekonomika turystyki kulturowej*, Difin, Warszawa
- Tanaś S., 2008, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wyd. UŁ, Łódź
- Tanaś S., 2013, *Tanatoturystyka. Od przestrzeni śmierci do przestrzeni turystycznej*, Wyd. UŁ, Łódź
- „Turystyka Kulturowa”, numery od 1/2008 do 4/2018, wydawane w latach 2008-2018 – www.turystykakulturowa.org; www.turystykakulturowa.eu (9.09.2018)
- „Turystyka Kulturowa” - Raporty 2008-2018 - raporty dotyczące potencjału turystycznego polskich mikroregionów i szlaków kulturowych publikowane w każdym kolejnym numerze TK, w sumie 105 raportów.
- „Turystyka Kulturowa”, 2016, nr 1 (red. A. Mikos v. Rohrscheidt i Sz. Czajkowski) – numer tematyczny poświęcony turystyce kulturowo-przyrodniczej
- „Turystyka Kulturowa”, 2016, nr 3 (red. M. Banaszekiewicz i S. Owsianowska) – numer tematyczny poświęcony relacjom między turystyką, kulturą a dziedzictwem
- „Turystyka Kulturowa”, 2016, nr 5 (red. K. Buczkowska-Gołabek i D. Werczyński) – numer tematyczny poświęcony turystyce kulinarnej
- „Turystyka Kulturowa”, nr 1 (red. A. Mikos v. Rohrscheidt i Sz. Czajkowski) – numer tematyczny poświęcony problemom zarządzania w turystyce kulturowej
- „Turystyka Kulturowa”, 2017, nr 3 (red. M. Banaszekiewicz , I. Wyszowska), numer tematyczny poświęcony turystyce religijnej
- „Turystyka Kulturowa”, 2016, nr 5 (red. K. Buczkowska-Gołabek i A. Lisowska) – numer tematyczny poświęcony turystom kulturowym
- „Turystyka Kulturowa”, 2018, nr 1 (red. P. Kociszewski i A. Mikos v. Rohrscheidt) – numer tematyczny poświęcony turystyce militarnej
- „Turystyka Kulturowa”, 2018, nr 3 (red. M. Banaszekiewicz i P. Plichta) – numer poświęcony patologiom w turystyce kulturowej.
- „Turyzm” – czasopismo naukowe, numery od 19 do 27 (roczniki 2009-2017) – www.turyzm.pl (9.09.2018)
- Urbanowicz R., 2011, *Zwiedzanie fabularyzowane w Poznaniu? Plan marketingowy dla kulturowego przewodnictwa miejskiego* [w:] A. Mikos v. Rohrscheidt (red.) *Obcy w Poznaniu...*, s. 184-203
- Warcholik W., 2014, *Turystyka kulturowa - na krakowskiej planszy gry miejskiej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 7, s. 6-19
- Widawski K. (red.), 2009, *Turystyka kulturowa na Dolnym Śląsku – wybrane aspekty*, Wyd. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
- Widawski K. (red.), 2011, *Turystyka kulturowa na Dolnym Śląsku – wybrane aspekty*, tom II, Wyd. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
- Wieczorkiewicz A., 2008, *Apetyt turysty. O doświadczaniu świata w podróży*, Universitas, Kraków.
- Włodarczyk B., Krakowiak B., Latosińska J. (red.), 2011, *Kultura i turystyka, wspólna droga*, ROTWŁ, Łódź
- Włodarczyk B., Krakowiak B. (red.), 2012, *Kultura i turystyka, wspólne korzenie*, ROTWŁ, Łódź
- Woźniczko M., Jędrzyński T., Orłowski D., 2015, *Turystyka kulinarna*, PWE, Warszawa

- Wyleżalek J., Orłowski D.(red.), 2011, *Dziedzictwo kulturowe Polski i jego znaczenie w turystyce*, Wyd. WSTiJO, Warszawa
- Wyszowska I., Jędrusiak T., 2017, *Turystyka muzealna*, PWE Warszawa,
- Ziarkowski D., 2014, *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i udostępniania dla turystyki*, Proksenia, Kraków
- Zmyślony P., 2015, *Funkcja turystyczna w procesie internacjonalizacji miast*, Proksenia, Poznań / Kraków
- ZWAM 3/2016 - Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej, czasopismo naukowe, numer 3 za rok 2016 poświęcony dyskusji o relacjach muzeów i turystyki Nr 3 / 2016 s. 73-141, www.zwam.ptl.info.pl/wp-content/uploads/2016/04/ZWAM_3.pdf

Netografia:

(dostęp do wszystkich adresów i ich treści zweryfikowano na dzień 12 października 2018 r.)

- 13 pomysłów na Gniezno – turystyczna aplikacja mobilna, Qrtag Sp. z o.o., 2018-
www.itunes.apple.com/pl/app/13-pomyslow-na-gniezno/id1376452774?l=pl&mt=8
- Baza projektów NCN: <https://projekty.ncn.gov.pl/>
- Brama Poznania 2018 www – portal poznańskiego centrum interpretacji dziedzictwa Brama Poznania ICHOT z aktualną ofertą turystyczną i edukacyjną - www.bramapoznania.pl
- Dziedzictwo kulturowe Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. Podręcznik dla Nauczycieli i Edukatorów*, 2013, CTK Trakt, Poznań, <http://bramapoznania.pl/wp-content/uploads/2014/11/ZAKŁADKA-Podręcznik-dla-nauczycieli-załącznik-1.pdf>
- Ekomuzeum Warsztaty 2017 www – program warsztatów nt. organizacji ekomuzeum organizowanych przez LDG Łączy nas Kanał elbląski w roku 2017, www.kanalelblaski.eu/1505-tworzymy-ekomuzeum-krainy-kanalu-elblaskiego.html
- http://upjp2.edu.pl/edumod/studia/katalogi-przedmiotow?katalog_przedmiotow_kierunek=859&katalog_przedmiotow_typ=0&katalog_przedmiotow_tryb=0&katalog_przedmiotow_rok=0&katalog_przedmiotow_semestr=0&katalog_przedmiotow_tytul=&katalog_przedmiotow_id=&year=2018
- <http://wsksim.edu.pl/kulturoznawstwo-licencjat/>
- <http://www.dos.awf.poznan.pl/index.php/studia-plany-studiow/studia-plany-studiow-tir-listing/10-studia/116-plany-studiow-turystyka-i-rekreacja-2018-2019>
- <http://www.kul.pl/program-studiow,15090.html>
- <http://www.up.krakow.pl/studia/studia-i-stopnia/419-turystyka-historyczna-i-dziedzictwo-kulturowe-i-stopnia>
- <http://www.ur.edu.pl/ksztalcenie/studia-i-i-ii-stopnia-licencjackie-i-magisterskie>
- <http://wybierzstudia.nauka.gov.pl/pages/search/wizard>
- <https://e.kul.pl/qlprogram.html?ra=0&etap=0&kid=3324&op=2>
- https://historia.ug.edu.pl/studia/studia_i_i_ii_stopnia/krajoznawstwo_i_turystyka_historyczna
- <https://polon.nauka.gov.pl/opi/aa/kierunki/studia;jsessionid=4DB88DD60F0D6C8D1A77CF5BC818844D.NwsProDA?execution=e1s1>
- <https://rekrutacja.uni.opole.pl/pl/offer/R2018-2019/programme/5-PRK-TiKS-D3/?from=field:TKS>
- <https://www.ignatianum.edu.pl/instytut-kulturoznawstwa/dzialalnosc-dydaktyczna/studia-i-stopnia/kulturoznawstwo/turystyka-kulturowa>
- <https://www.umcs.pl/pl/wyszukiwarka-studiow,118,turystyka-historyczna,6811.chtm>
- IKM 2018 www – witryna Instytutu Kultury Miejskiej w Gdańsku i projektu Metropolitanka z ofertą spacerów historycznych dla turystów - www.ikm.gda.pl/typ/spacery;www.metropolitanka.ikm.gda.pl
- KCER 2017 www – Program szkolenia nt. turystyki kulinarnej i enoturystyki dla interesariuszy z regionu Podkarpackiego w Iwoniczu 2017 - www.kcer.pl/files/agrotur/20171018/Program_20171018.pdf
- Krzysztofiak 2018 www – witryna biura podróży Krzysztofiak, Warszawa, z aktualną ofertą wycieczek – www.wyprawykulturowe.pl
- LGD KE 2018 www – witryna koordynatora Szlaku Kulturowego Kanału Elbląskiego z informacjami dotyczącymi struktury i aktualnych działań organizacyjnych - www.kanal-elblaski-lgd.pl
- MZR Pyzdry 2018 www – witryna Muzeum Ziemi Pyzdrowskiej w Pyzdrach

Nature Travel 2 018 www – witryna biura podróży Nature Travel ww Białymstoku, łączącego ofertę turystyki aktywnej (rowerowej) i kulturowo-przyrodniczej - www.naturetravelreisen.de
NCN: <https://www.ncn.gov.pl/finansowanie-nauki/konkursy/typy>
OROT 2017 www – program serii projektów i produktów Opolskiej Organizacji Turystycznej koncentrujących się na organizacji transgranicznej turystyki kulturowej i aktywnej www.orot.pl/481/projekty-i-szkolenia.html
Polska Travel 2018 www – portal turystyczny Polska Travel z oferta szlaków kulinarnych - www.polska.travel/pl/co-robic/kulinarnie/szlaki-kulinarne
SAD Małopolski 2018 www – portal Szlaku Architektury Drewnianej w Małopolsce z informacjami dotyczącymi struktury i organizacji oferty - www.drewniana.malopolska.pl
Szkolenie SzP 2015 www – program serii szkoleń dla interesariuszy Szlaku Piastowskiego - www.szlakpiastowski.pl/aktualnosci/6-szkolenie-szlak-piastowski-jako-flagowy-produkt-turystyczny-wielkopolski
SzP 2018 www – portal Szlaku Piastowskiego z informacjami dotyczącymi struktury i organizacji oferty systemu - www.szlakpiastowski.pl
SZT 2018 www – portal Szlaku Zabytków Techniki z informacjami dotyczącymi struktury i organizacji oferty - www.zabytkotechniki.pl
www.pyzdry.pl/459,muzeum-ziemi-pyzdrskiej

Ten years of cultural tourism in Poland. Successes and failures

Key words: cultural tourism, scientific research of tourism, Polish people of science, didactics

Abstract: The article is devoted to the development of cultural tourism in Poland as a separate branch of tourism, with particular emphasis on scientific research. The authors, using complementary research methods, have developed a critical analysis of the work of the national scientific community and the directions of ongoing research on its potential, organizational conditions and offer (part 1), scientific publications prepared and published in our country (part 2), academic didactics of cultural tourism in its various dimensions and within various fields and specializations (part 3), and also the conceptual sphere (concerning new programs, product events and exploitation systems) and the practical dimension of the organization of tourist activities, including specialized travel agencies (part 4). Based on the results of this analysis, in the summary the authors have identified the trumps, successes and strengths of Polish cultural tourism as well as shortcomings, gaps and weaknesses in its organization and research.